

**VAROLUŞSAL KAYGI İLE DİNDARLIK
ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN
ARAŞTIRILMASI**

Kübra Nur KAYACAN
Yüksek Lisans Tezi
Danışman: Doç Dr. Mebrure DOĞAN
Mayıs, 2024
Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**VAROLUŞSAL KAYGI İLE DİNDARLIK ARASINDAKİ
İLİŞKİLERİN ARAŞTIRILMASI**

Hazırlayan
Kübra Nur KAYACAN

Danışman
Doç. Dr. Mebrure DOĞAN

AFYONKARAHİSAR 2024

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Varoluşsal Kaygı İle Dindarlık Arasındaki İlişkilerin Araştırılması**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

09.05.2024

İmza

Kübra Nur KAYACAN

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Kübra Nur KAYACAN
	Numarası	200614202
	Anabilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
	Programı	Felsefe ve Din Bilimleri
	Program Düzeyi	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı		Varoluşsal Kaygı İle Dindarlık Arasındaki İlişkilerin Araştırılması
Tez Savunma Sınav Tarihi		09.05.2024
Tez Savunma Sınav Saati		14:00

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek ☒oy birliği – ☐oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE
MÜDÜR

Bu tez, Enstitü Müdürlüğünce kontrol edilerek, elektronik imza kullanılarak onaylanmıştır.

ÖZET

VAROLUŞSAL KAYGI İLE DİNDARLIK ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN ARAŞTIRILMASI

Kübra Nur KAYACAN

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Mayıs, 2024

Danışman: Doç. Dr. Mebrure DOĞAN

Varoluşsal kaygı ve dini tutum ilişkisi incelenirken kaygıları bir bütün olarak ele alıp, çeşitli sosyo-demografik değişkenlerle bağlantılı olarak araştırmak amaçlanmıştır. Kaygıları bütünüyle ele alan az sayıda çalışma bulunması sebebiyle yapılan araştırmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu amaçla araştırmada öncelikle konunun kavramsal incelemesi yapılarak teorik alt yapısı oluşturulmuş, ardından araştırmanın amacına uygun olarak nicel yöntem tekniklerinden anket tekniği uygulanmıştır. Araştırmanın evrenini Türkiye’de yaşayan çeşitli yaş, cinsiyet, medeni ve sosyo-ekonomik duruma sahip bireyler oluştururken; araştırmanın örneklemini farklı şehirlerden katılım sağlayan 15-65+ yaş arasında 467 birey oluşturmaktadır. Araştırmada verilerin toplanması için araç olarak Kişisel Bilgi Formu, Ok-Dini Tutum Ölçeği ve Varoluşsal Kaygı Ölçeği kullanılmıştır. Elde edilen verilerin analiz edilmesi için SPSS 28 paket programından yararlanılmıştır. Analizlerden elde edilen bulgulara göre katılımcıların dini tutum ve varoluşsal kaygı değişkenleri arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ulaşılan bu sonuçlar araştırmanın temel hipotezi olan dini tutum ve varoluşsal kaygı değişkenleri arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğu yönündeki hipotezi doğrulamaktadır. Bununla birlikte varoluşsal kaygı alt boyut puanları, dini tutum ve demografik değişkenler arasındaki ilişki incelendiği zaman çeşitli sonuçlar elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Din, Dindarlık, Varoluşçu Felsefe, Varoluşçu Psikoloji, Varoluşsal Kaygı.

ABSTRACT

STUDYING THE CORRELATIONS BETWEEN EXISTENTIAL ANXIETY AND RELIGIOSITY

Kübra Nur KAYACAN

**UNIVERSITY OF AFYON KOCATEPE
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT PHILOSOPHY AND RELIGIOUS SCIENCES**

May, 2024

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Mebrure DOĞAN

While examining the relationship between existential anxiety and religious attitudes, the aim of this study is to consider anxieties as a whole and investigate them in connection with various socio-demographic variables. It is believed that this research will contribute to the literature due to the scarcity of studies that consider anxieties in their entirety. To achieve this goal, the research first conducted a conceptual analysis of the subject to establish its theoretical framework. Subsequently, quantitative research techniques, specifically the survey method, were employed in line with the research objective. The population of the study consisted of individuals in Turkey with various ages, genders, marital statuses, and socio-economic backgrounds. The sample for the research was comprised of 467 individuals aged 15-65+ who participated from different cities. For data collection in the research, the Personal Information Form, the Religious Attitude Scale (Ok-Dini Tutum Ölçeği), and the Existential Anxiety Scale were utilized as instruments. The collected data were analyzed using the SPSS 28 software package. According to the findings obtained from the analyses, a statistically significant negative relationship was identified between participants' religious attitudes and existential anxiety variables. These findings confirm the primary hypothesis of the study, which posits a significant negative relationship between religious attitudes and existential anxiety variables. Additionally, various results were obtained when examining the relationship between sub-dimension scores of existential anxiety, religious attitudes, and demographic variables.

Keywords: Psychology of Religion, Religion, Religiousness, Existential Philosophy, Existential Psychology, Existential Anxiety

ÖN SÖZ

Bu araştırmada sorgulayan bir varlık olarak insanın yaşamının pek çok noktasında yüzleşmek zorunda kaldığı ölüm, yalnızlık, anlamsızlık ve özgürlük alt boyutlara sahip varoluşsal kaygı ve bu kaygıya cevap veren bir kaynak olarak dindarlık ilişkisi ele alınmıştır.

Zor ama bir o kadar da keyif veren bu yolculuğumda beni hiç yalnız bırakmayan çok kıymetli insanlarla birlikte şükür ki süreci tamamlayabildim. İlk olarak çalışmamın başından itibaren sabır ve samimiyetle benden bilgi ve tecrübelerini esirgemeyen çok kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Mebrure Doğan'a, emek verip tez savunmasına katılan sevgili jüri üyesi Dr. Öğr. Üyesi Enes Taş ve Doç. Dr. Sema Yılmaz'a, her kararımda arkamda olup tüm adımlımı heyecanla destekleyen annem Güllüzar Kayacan'a, babam Abdullah Kayacan'a, ablalarım Tuba Çapkurt ve Betül Yıldırım'a, pes etmemem için ellerinden geleni yapıp hep yanımda olan çok sevgili arkadaşlarım İlayda Hardal ve Meryem İrem Güzel'e, doğrudan yahut dolaylı yoldan katkısı olan herkese sonsuz teşekkürü borç bilir, saygılarımı sunarım.

Kübra Nur KAYACAN
2024, Afyonkarahisar

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI	ii
ENSTİTÜ ONAYI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar LİSTESİ	ix
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DİN VE DİNDARLIK

1. DİNİN TANIMI	3
2. DİNDARLIĞIN TANIMI	7
3. DİNDARLIĞIN BOYUTLARI	9

İKİNCİ BÖLÜM

VAROLUŞSAL KAYGI

1. VAROLUŞÇU FELSEFE	15
2. VAROLUŞÇU PSİKOLOJİ	17
3. VAROLUŞÇULUK VE KAYGI KAVRAMI	20
4. TEMEL VAROLUŞSAL KAYGILAR	22
4.1. ANLAM / ANLAMSIZLIK KAYGISI	22
4.2. ÖLÜM KAYGISI	25
4.3. YALNIZLIK / YALITILMIŞLIK KAYGISI	28
4.4. ÖZGÜRLÜK KAYGISI	30
5. VAROLUŞSAL KAYGILAR VE DİNDARLIK İLİŞKİSİ	33
5.1. ANLAM KAYGISI VE DİNDARLIK İLİŞKİSİ	33
5.2. ÖLÜM KAYGISI VE DİNDARLIK İLİŞKİSİ	35
5.3. YALNIZLIK / YALITILMIŞLIK KAYGISI VE DİNDARLIK İLİŞKİSİ	37
5.4. ÖZGÜRLÜK KAYGISI VE DİNDARLIK İLİŞKİSİ	38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÖNTEM

1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	41
2. ARAŞTIRMANIN TEMEL VE ALT PROBLEMLERİ	41
3. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ	42
4. ARAŞTIRMANIN EVRENİ VE ÖRNEKLEMİ	43
5. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE SINIRLILIKLARI	43
6. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI	43

6.1. KİŞİSEL BİLGİ ANKETİ.....	44
6.2. VAROLUŞSAL KAYGI ÖLÇEĞİ	44
6.3. OK-DİNİ TUTUM ÖLÇEĞİ.....	44
7. ÖLÇEK GÜVENİRLİK	45
8. VERİ ANALİZ YÖNTEMİ	45

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUMLAR

1. ÖRNEKLEMİN DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ	47
2. VAROLUŞSAL KAYGI ve DİNİ TUTUM ÖLÇEKLERİNE İLİŞKİN TANIMLAYICI İSTATİSTİKLER.....	48
3. VAROLUŞSAL KAYGI İLE DİNİ TUTUM ARASINDAKİ İLİŞKİLER.....	48
4. VAROLUŞSAL KAYGI İLE İLGİLİ BULGULAR.....	51
4.1. YAŞ GRUPLARINA GÖRE VAROLUŞSAL KAYGI DÜZEYLERİ.....	51
4.2. CİNSİYETE GÖRE VAROLUŞSAL KAYGI DÜZEYLERİ.....	53
4.3. MEDENİ DURUMA GÖRE VAROLUŞSAL KAYGI DÜZEYLERİ	55
4.4. EĞİTİM DÜZEYİNE GÖRE VAROLUŞSAL KAYGI DÜZEYLERİ	56
4.5. GELİR DÜZEYİNE GÖRE VAROLUŞSAL KAYGI DÜZEYLERİ.....	57
5. DİNİ TUTUM İLE İLGİLİ BULGULAR.....	59
5.1. YAŞ GRUPLARINA GÖRE DİNİ TUTUM DÜZEYLERİ	59
5.2. CİNSİYETE GÖRE DİNİ TUTUM DÜZEYLERİ	60
5.3. MEDENİ DURUMA GÖRE DİNİ TUTUM DÜZEYLERİ.....	61
5.4. EĞİTİM DÜZEYİNE GÖRE DİNİ TUTUM DÜZEYLERİ.....	62
5.5. GELİR DÜZEYİNE GÖRE DİNİ TUTUM DÜZEYLERİ	63
SONUÇ	65
KAYNAKÇA.....	69
EKLER	76

TABLÖLER LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Tablo 1. Güvenirlik Tablosu	45
Tablo 2. Demografik Değişkenlere Göre Dağılım Tablosu.....	47
Tablo 3. Varoluşsal Kaygı Ölçek Puanları ve Alt Boyutları İçin Tanımlayıcı İstatistik Tablosu	48
Tablo 4. Dini Tutum Puanları İçin Tanımlayıcı İstatistik Tablosu.....	48
Tablo 5. Varoluşsal Kaygı ile Dini Tutum Arasındaki Korelasyon.....	49
Tablo 6. Çoklu Bağlantı Problemi Tablosu	50
Tablo 7. Dini Tutumun Yordanmasına İlişkin Çoklu Doğrusal Regresyon Analizi.....	50
Tablo 8. Yaşa Göre Katılımcıların Varoluşsal Kaygı ve Alt Boyut Puanları Arasında ANOVA Testi	51
Tablo 9. Cinsiyete Göre Varoluşsal Kaygı Düzeylerine İlişkin T Testi	54
Tablo 10. Medeni duruma Göre Varoluşsal Kaygı Düzeylerine İlişkin Bağımsız Gruplar T Testi.....	55
Tablo 11. Eğitim Düzeyine Göre Katılımcıların Varoluşsal Kaygı ve Alt Boyut Puanları Arasında ANOVA Testi	56
Tablo 12. Gelir Düzeyine Göre Katılımcıların Varoluşsal Kaygı ve Alt Boyut Puanları Arasında ANOVA Testi	58
Tablo 13. Yaşa Göre Katılımcıların Dindarlık Puanları Arasında ANOVA Testi	59
Tablo 14. Cinsiyete Göre Katılımcıların Dini Tutum Puanlarına İlişkin Bağımsız Gruplar T Testi.....	60
Tablo 15. Medeni Duruma Göre Katılımcıların Dini Tutum Puanları Arasında Bağımsız Gruplar T Testi	61
Tablo 16. Eğitim Düzeyine Göre Katılımcıların Dini Tutum Puanları Arasında ANOVA Testi	62
Tablo 17. Gelir Düzeyine Göre Katılımcıların Dini Tutum Puanları Arasında ANOVA Testi	63

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

%: Yüzde
 $\bar{X}$: Aritmetik Ortalama
X²: Varyans analizine (Kruskal Wallis) ilişkin parametre
a.g.e.: Adı Geçen Eser
a.g.m.: Adı Geçen Makale
a.g.t.: Adı Geçen Tez
akt.: Aktaran
ANOVA: Analysis of Variance (ANOVA)
C.: Cilt
Çev: Çeviren
Ed: Editör
f: Frekans
F: Varyans analizine (ANOVA) ilişkin parametre
n: Örneklem büyüklüğü
p: Anlamlılık (önemlilik) testine ilişkin olasılık değeri
r: Korelasyon Katsayısı
s.: Sayfa
s.s.: Standart Sapma
T.C.: Türkiye Cumhuriyeti
TDV: Türkiye Diyanet Vakfı
t: t değeri
vb.: Ve benzeri
trc: Tercüman
LSD: Least significant difference

GİRİŞ

Varoluşsal kaygı, var olmanın temel getirilerinden biri olması sebebiyle insanı neredeyse hayatın her döneminde meşgul eder. Bununla başa çıkmak isteyen insan, farklı alanlarda destek aramaktadır. Bu konular özellikle Paul Tillich¹, Jean Paul Sartre², Rollo May³ ve Irvin Yalom⁴ gibi öncü varoluşçuların dikkatini çekmiştir ve deneyimlenen bu endişe halini varoluşsal kaygı olarak tarif etmişlerdir.

Bireyin varoluşuna yerleşmiş sorunlar üzerine odaklanan dinamik bir terapi yaklaşımı olarak tanımlanan varoluşçu psikoterapi, bu sorunların neler olduğu ya da diğer bir deyişle bireyin varoluşunun verileriyle yüz yüze gelmesinin ne tür çatışmaları ortaya çıkardığı sorusunu sorar.⁵ Buna cevap olarak Yalom, bireyin her bir yaşam olayı ile yüz yüze gelmesinde dört temel varoluşsal dinamik çatışma ortaya çıkması olasılığından söz eder. Bunlar ölüm, özgürlük, yalnızlık ve anlamsızlık olarak sınıflandırılır.⁶ Hayatın önemli bir parçası olarak değerlendirilen din ile varoluşsal kaygılar arasında anlamlı bir ilişki olacağı düşünülse de her inanan bireyin hayatına inanmış olduğu din aynı ölçüde etki etmemektedir. Bu noktada ise dindarlığın niteliği önem kazanmaktadır. Çok çeşitli inanç ve uygulama biçimleri olması sebebiyle dindarlığı tek bir biçimde ele almak mümkün değildir. Dinler bizzat kendi içerisinde farklı özelliklere sahip olmalarıyla birlikte mensuplarının kültür ve kişilik özelliklerinde de izler taşırlar. Tüm bunlar dindarlığın çok zengin bir içeriğe sahip olduğunu anlamaya yardımcı olmaktadır. Teorisyenler ise bireylerin algılarını ve yaşam tarzlarına büyük oranda etki eden kültürlerini de dikkate alarak dindarlığın aslında ne olduğu, kişilerin onu nasıl ve ne amaçla yaşadığı, onu yaşarken ne tür motivasyonlarla hareket ettikleri gibi konulardan hareketle araştırmalarını gerçekleştirmektedirler.⁷ Buna bağlı olarak kişilerin dindarlığını tek boyutludan ziyade çok boyutlu bir biçimde ele almanın daha doğru olacağı düşünülmektedir. Dindarlığın çok boyutlu yapısını göz önünde bulundurarak tanımlama yapan ve bunun üzerinde araştırmalarını sürdüren çok fazla bilim insanı vardır. Bunlar içerisinde Glock ve Stark'ın yapmış olduğu çalışmalar⁸ sonucunda ortaya koydukları dindarlığın beş boyutlu tanımlaması büyük ilgi toplamış ve yaygın bir kabul görmüştür.

¹ Paul Tillich, *Var Olmak Cesareti*, trc. F. Cihan Dansuk (İstanbul: Okyanus Yayınları, 2014).

² Jean-Paul Sartre, *Varoluşçuluk*, trc. Asım Bezirci (İstanbul: Say Yayınları, 2021).

³ Rollo May, *Varoluşun Keşfi*, 8. Baskı (İstanbul: Okyanus Yayınları, 2021).

⁴ Irvin D. Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, trc. Zeliha Babayiğit (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2018).

⁵ Erol Göka, *Psikoloji, Varoluş, Maneviyat*, 1. Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul 2021, s. 50.

⁶ Irvin D. Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, trc. Zeliha Babayiğit, Pegasus Yayınları, İstanbul 2018, ss. 19-21.

⁷ Ali Köse - Ali Ayten, *Din Psikolojisi*, 11. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2020, s. 112.

⁸ Rodney Stark - Charles Y. Glock, *American Piety: The Nature of Religious Commitment*, Third Edition (America: Berkeley University of California Press, 1974).

Bu araştırma sonucunda dindarlık “*dini inanç (belief), uygulama (practise, ritualistic), tecrübe (experience), bilgi (knowledge) ve etki/sonuç (consequences)*”⁹ şeklinde beş alt boyut olarak ele alınıp, tasvir edilmeye çalışılmıştır. Hayatın pek çok noktasına algılanış biçimine bağlı olarak olumlu ya da olumsuz etki eden dinin ve dindarlık türlerinin insanların hayatında önemli bir yer işgal eden varoluşsal kaygılarıyla da ilişkili olabileceği düşünülmektedir.

Bu bağlamda bu çalışmada, varoluşsal kaygı ve dindarlık arasındaki ilişki incelenmektedir. Literatürde varoluşsal kaygının alt boyutlarını bir arada ele alan az sayıda çalışma bulunmaktadır.¹⁰ Bunun yanı sıra ölüm kaygısı, anlam arayışı gibi tek bir boyutu ele alan çalışmalar¹¹ daha çoğunluktadır. Bu çalışmada ise varoluşsal kaygının tüm boyutları yani ölüm, yalnızlık, özgürlük ve anlamsızlık bir arada ele alınacaktır. Literatürde varoluşsal kaygı ve dindarlık ilişkisini çeşitli yaş, cinsiyet, eğitim, medeni durum ve mesleğe sahip geniş bir örneklem grubuyla ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle varoluşsal kaygı ve dindarlık arasındaki ilişkiyi pek çok sosyo-demografik değişkeni göz önünde bulundurarak incelemeyi hedefleyen bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu minvalde tezin birinci bölümünde din, dindarlık ve dindarlığın boyutları; ikinci bölümde varoluşçu felsefe, varoluşçu psikoloji, varoluşçulukta kaygı kavramı, temel varoluşsal kaygılar ve varoluşsal kaygılar ile dindarlık ilişkisi yer almaktadır. Üçüncü bölümde ise araştırmanın amacı, önemi, temel ve alt problemleri, hipotezleri, yöntemi, kapsam ve sınırlılıklarından söz edilmiştir. Son olarak dördüncü bölümde ise katılımcıların varoluşsal kaygı düzeyleri, dindarlık düzeyleri ve aralarındaki ilişkilere ait bulgulara yer verilmiştir.

⁹ Charles Y. Glock, “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, *Din Sosyolojisi*, drl. Yasin Aktay - M. Emin Köktaş, 4.Basım (İstanbul: Vadi Yayınları, 2017), 295.

¹⁰ Ferdi Kırac, *Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı ve Psikolojik Sağlık*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007; Tahsin Kula - Müslime Erden, “Varoluşsal Kaygı ve Din”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 17, S. /2, 2017, s. 21-41; Murat Yıkılmaz, *Üniversite Öğrencilerinde Varoluşsal Kaygı: Erken Dönem Uyum Bozucu Şemalar, Kontrol Odağı ve Travma Sonrası Gelişimin Yordayıcılığı*, Doktora Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 2016.

¹¹ Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din / Logoterapik Bir Araştırma*, 4. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2018; Emel Nuriye Dağlı, *Yaşlılarda Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010; Erol Göka, *Hayatın Anlamı Var mı?*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014; Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000; Habil Şentürk - Selahattin Yakut, “Hayatın Anlamı ve Din”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, s. 33.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİN VE DİNDARLIK

1. DİNİN TANIMI

Tarih boyunca insanların hayatına eşlik eden dinin, bireylerin kişiliklerine, davranışlarına ve toplumsal yapılarına göz ardı edilemeyecek bir etkisi olduğundan söz etmek mümkündür. Kimi bireyler manevi ihtiyaçlarını gidermek için kimisi de hayatını anlamlandırmak ve düzenli bir yaşam sürebilmek için dini inanca sahip olmak isteyebilir. Buna göre etki alanıyla da bağlantılı olarak anlayış ve ele alışın çeşitliliği tanımlamalara da yansımaktadır.

Bu nedenle dinin tanımını yapmak son derece önemlidir fakat din kavramının tanımı varlığı kadar net değildir. Bu konuda Yinger “din konusundaki birçok araştırmacının takıldığı ilk engel tarif meselesi olmaktadır”¹² diyerek dinin tanımlanması meselesinin zorluğunu açıkça belirtmiştir. İnsan hayatının her boyutunda yer alan dinin, basit unsurlara indirgenmeyi imkânsız kılan karmaşık ve çok yönlü yapısı ve çeşitli kültürlerde çeşitli kişiler tarafından farklı algılanışların olması tanımlamadaki zorluk sebepleri arasında sayılabilir.¹³

Din tanımı esasen bu konu üzerine eğilen araştırmacıların ilgi alanlarına göre farklılaştığı için araştırmacının kabul ettiği bir tanım olarak değerlendirilebilmektedir. Gerek bireysel farklılıklar gerekse bireysel kabuller bu tanımları etkilemektedir.¹⁴ Bu sebeple Yaparel’in de bahsettiği gibi bir araştırmacının yapmış olduğu din tanımı alan farklılığından ötürü diğer bir araştırmacının tanımından en azından vurgulanan unsur açısından ayrılmaktadır. Yani bir psikolog ile bir sosyolog aynı tanımı yapmayacaktır. Bu gerçeğe dayalı olarak, neredeyse araştırmacı sayısınca tanım bulunmaktadır.¹⁵ Yapıcı’ya göre yapılan dindarlık tanımlarından hareketle dindarlığın en az üç farklı şekilde kavramlaştırıldığı söylenebilir: “Bunlardan ilkinde *dindarlığın tamamen kurumsal dinî inanç ve öğretilerin bireysel tecrübesinden ibaret* olduğu ifade edilirken; ikincisinde *dindarlığın kurumsal dinle ilişkisi olmayan, genellikle maneviyat adı altında varoluşa anlam veren bireysel yaşantılar* olduğu belirtilmiştir. Üçüncü ve son olarak da

¹² J. Milton Yinger, *The Scientific Study of Religion*, The Macmillan Comp., New York 1970, s. 3’den aktaran Recep Yaparel, “Dinin Tanımı Mümkün Mü?”, *D.E.Ü.İ.F.D.C.* IV, 1987ss. 403-417.

¹³ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2017, ss. 37-38.

¹⁴ Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din - Psikososyal Uyum ve Dindarlık*, 3.Baskı, Karahan Kitapevi, Adana 2021, s. 8.

¹⁵ Recep Yaparel, *Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat ile Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1987, s.33.

dindarlık, kısmen kurumsal dinle ilişkili olsa da temelde bireysel maneviyat kapsamında yaşanan duygu ve düşüncü olduğu kabul edilmiştir".¹⁶

Tanımlamadaki zorluklardan da anlaşıldığı üzere din her insan için farklı bir anlam ifade etse de insan hayatındaki yeri dikkate değer bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna bağlı olarak varlık âlemindeki problemlere çözüm üretecek zihin yapısına sahip insan, hayata olumlu ya da olumsuz olarak etkisi olduğunu düşündüğü din olgusunu da çeşitli yönleriyle ele alma becerisine sahiptir.¹⁷

Din, iman (veya itikat), amel (pratik) ve duygu gibi yönleri içine alan bütünlüklü bir yapıya sahiptir.¹⁸ İnsan hayatının önemli bir noktasında yer alan din, Durkheim için bilim alanının dışına konulamayacak kadar güçlü bir kültür formu, bütünüyle sosyal bir olgudur. Ona göre din olgusu diğer olgulardan ayrılmış ve yasaklanmış kutsal şeylerle ilgili olan inançlar ve pratiklerden oluşan birleşik bir sistemdir. O, dine ait inanç ve pratiklerin mensuplarını, kilise adı verilen manevi bir topluluk olarak bir arada tuttuğunu belirtir.¹⁹ Sosyal bir olgu olarak dine genel bir yaklaşım geliştirip onun doğasını ve altında yatan insanî ilgi ve motivasyonları değerlendirmeye çalışan Weber gibi araştırmacılar, insanın özünde yer alan anlamsızlık sorunu ve hayatın içerisinde sürekli olarak var olan güç ve adaletsiz durumlara karşı dinin hayatı anlamlı bir biçimde düzenleyen bir gerçeklik olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre din, dünyayı anlamlı ve düzenli hale getirerek insanlara yaşadıkları zorluklar karşısında bir güç verir ve bununla bağlantılı olarak da güvende hissetmelerini sağlar.²⁰ Tanrı/Kutsal/Aşkınla bilinçli bir bağlılık olan dinin, bireysel olduğu kadar toplumsal bir tarafı da vardır. Yani nihayetinde inanç, bilgi ve uygulama açısından sistemleşmiş olan din, onu benimseyenlere bir hayat tarzı sunar ve belli bir dünya görüşüne sahip olmalarını sağlamak amacıyla onlara hedefler verir demek mümkündür.²¹

Varoluşsal bir sorgulama içerisinde olan insan doğal olarak ne amaçla yaratıldığını ve onu yaratanı düşünmeye başlar. Sorularına cevap ararken yaşama dair maddi manevi yetersizliğinin farkına varmasıyla birlikte sığınacak bir yer, kişi arar. Ayrıca kendi yaratılışı kadar kâinatın yaratılışına, idare edilmesine şahit olan insan sevgi ve

¹⁶ Asım Yapıcı, "Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 2, 2012, s. 4.

¹⁷ Günay Tümer, "Çeşitli Yönleriyle Din", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 28, S. 1-4, 1986, s. 221.

¹⁸ Yaparel, *a.g.m.*, s. 413.

¹⁹ Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, trc. Fuat Aydın, Eskiye Yayınları, Ankara 2011, s. 44.

²⁰ B. Malcolm Hamilton, *The Sociology of Religion Theoretical and Comparative Perspectives*, Second Edition, New York: Routledge, 2001, s.155- 157.

²¹ Muhammed Kızılgeçit, *Din Psikolojisinin 300'ü*, 1. Baskı, OTTO, Ankara 2020, s. 18.

saygı duyarak bağlanmak ister. Yaratılışı itibariyle inanan varlık olma özelliğine sahip olan insan da ya direkt tüm varlık âleminin yaratıcısı olan Tanrı'ya ya da O'na ulaştıracak şeylere yönelmektedir.²² Buradan da anlaşılacağı üzere insanlar sadece rahatlamak için değil, kutsalla samimiyet kurmak, hayata mana vermek, kendini gerçekleştirmek ve ruhsal olgunluğa ulaşmak dahil olmak üzere diğer birçok ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla da dine yönelmektedir.²³ İnsanların farklı amaçlarla yönelmiş oldukları din kelimesi Tolstoy'a göre genellikle üç farklı anlamla ele alınmaktadır: Bunlardan ilki Allah tarafından insanlara gönderilen vahiy ve bunun sonucunda Allah'a kulluktur ve bu anlamı mevcut dinlerden birine inananlar kabul etmektedir. İkinci anlam dine inanmayanların kabul etmiş olduğu bir anlamdır. Bu da dinin bazı hurafelere inanışların toplamı ve bu hurafelere olan tapınma biçimi olduğudur. Üçüncü ve son anlam ise dine ilgisi olmadığı halde onun faydalı olduğunu düşünenler tarafından verilmektedir. Onlara göre din, zeki insanların rahatlığı, sıradan insanların ise tutkularını dizginlemeye yardımcı olan bir kurallar bütünüdür. Yani bu kişiler dini, faydalı olduğunu düşündükleri bir yönetim aleti olarak görmektedirler.²⁴

Tarih boyunca insan hayatına eşlik eden din hakkında felsefe, psikoloji, antropoloji, sosyoloji gibi birçok bilim dalında farklı düşünceler ortaya konmuştur. Antropoloji ve sosyoloji gibi bilimler dini, bireyin ötesinde grup bağlamında değerlendirerek dine harici bakış açısıyla yaklaşırken; psikologlar dinin toplumsal faydasından ziyade dahili bir bakış açısıyla bireyin hayatına olan etki ve faydasını ele almaktadırlar. Bir psikolog dinin içeriğiyle ne olduğuyla veya ne olması gerektiğiyle ilgilenmek yerine onun insan hayatına olan etkileriyle ilgilenir.²⁵

Her ne kadar psikoloji alanında insanların dini algılayış biçimi ve psikolojik yararları üzerinde durulmuş olsa da psikologların her biri din ile insan ilişkisini farklı bir yönden ele almıştır. Örneğin Amerikan psikolojisinin öncülerinden ve aynı zamanda din psikolojisinin kurucularından biri olan William James'i kendisinden sonra gelen Freud ve Jung gibi önde gelen diğer psikologlardan ayıran temel özellik dinin kaynağı ve muhtevasıyla çok fazla ilgilenmiyor oluşudur. Daha çok pragmatist ve fonksiyonalist yaklaşımın getirisi olarak 'din bizim ne işimize yarar' sorusuna cevap vermeye çalışmaktadır. Ona göre inançlar doğrulukları sebebiyle işe yarayıp fayda vermez. Aksine

²² Tümer, *a.g.m.*, s. 221.

²³ Faruk Karaca, "Dindarlığın Fonksiyonelliği Üzerine", *Dini Araştırmalar*, C. 6, S. 16, 2003, s. 77.

²⁴ Tolstoy Lev N., *Din Nedir?*, trc. Murat Çiftkaya, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s.74.

²⁵ Ali Ayten, *Psikoloji ve Din- Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri*, 6. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 11.

işe yarıyor oluşu onun doğruluğunu açıklar niteliktedir.²⁶ Kendini Tanrısız Yahudi olarak tanımlayan psikanalizin öncüsü ve bilinçaltının kâşifi, Freud, hayatından dinin ve Tanrı'nın etkinliğini çıkararak daha çok bunların psikolojik gerçekliğiyle ilgilenmiştir. Yani dinin ve Tanrı'nın gerçek varlığı yerine psikolojik yönünü ele almış ve “nasıl oluyor da dini fikir ve davranışlar, tıpkı diğer davranış kalıpları gibi insanların varlıklarını devam ettirmelerinde çeşitli tatminler sağlıyorlar?” sorusuna cevap aramıştır.²⁷ Bu sorudan hareketle ve dine karşı geliştirmiş olduğu fonksiyonel yaklaşımdan yola çıkarak dinin kökeninde kendi dışında doğa güçlerinin, kendi içindeyse doğuştan getirdiği güdülerle baş etmek zorunda olan insanın acizliğinin yattığını belirtmektedir. Ona göre din içsel ve dışsal güçlerle baş ederken henüz aklını kullanamayıp ruhsal güçlerden yardım almak zorunda hisseden insan gelişiminin erken bir evresinde ortaya çıkar.²⁸ Nihayetinde Freud'un din için bazen obsesyon, bazen bebeklik arzularının tatmini, bazen de bir yanılsama şeklinde farklı değerlendirmeler yaptığı görülmektedir.²⁹ Din görüşünü arketip, kolektif bilinçdışı ve bireyleşme olarak ele alan Carl Gustav Jung, insanın önceden beri yoğun olarak ilgilendiği dinin insana has ve iç güdüsel bir uğraş olduğunu savunmuş ve dinin kökenini insanın psikolojik kalıtımlarında var olan arketiplere dayandırmıştır. Jung'a göre din: Rudolf Otto'nun da belirttiği üzere istek doğrultusunda ortaya çıkan keyfi hareketlerin sonucu değil, dinamik bir varlığa veya onun etkisine hassas bir biçimde uymaktır. Din, insanı dinin yaratıcısı olmaktan çok kurbanı olarak kavrayıp kontrol altına alır.³⁰ Diğer bazı düşünürlerin din ve Tanrı görüşünde fenomenolojik yaklaşım ve hümanist düşüncenin etkisi görülmektedir. Buna göre kişinin kurumsallaşmış din deneyimlerinden ziyade bireysel dini deneyimleri yani hem yaşamında anlam bulması hem de kendisini aşması önem kazanmıştır.³¹

Genel itibariyle amacı ne olursa olsun yapılan din tanımlarında doğru veya yanlıştan değil, sadece az ya da çok faydalı olabileceklerinden bahsedilmektedir.³² Buna bağlı olarak farklı yaklaşımlar olmakla birlikte özellikle 1960'lardan sonra dinin bireyin potansiyellerinin ortaya çıkmasını destekleyici, hayatına anlam kazandırıcı ve bireyi

²⁶ William James, *Pragmatism and Other Writings* (New York: Penguin Books, 2000), 24.

²⁷ Robert Crapps, *An Introduction to psychoology of Religion*, Mercer University Press, Georgia 1986, s.72'den aktaran Ayten, a.g.e., ss. 51-52.

²⁸ Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din- Freud, Jung ve Din Algısı*, Say Yayınları, İstanbul 2021, s. 22.

²⁹ Köse - Ayten, a.g.e., s. 32.

³⁰ Carl Gustav Jung, *Psikoloji ve Din*, trc. Raziye Karabey, 2. Baskı, Okyanus Yayınları, İstanbul 2010, s. 3-106.

³¹ Ayten, a.g.e., ss. 161-162.

³² Murat Yıldız, “Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma”, *Tabula Rasa - Felsefe&Teoloji*, C. 1, Nisan 2001, s. 22.

olgunlaştırıcı yönlerini ele alan fonksiyonalist yaklaşımlar olmuştur.³³ Ayten ve Köse'nin de belirttiğine göre tüm bu tanımlardaki ortak nokta, “*dinin insanın içindeki psikolojik atmosferi, kendi dışındaki toplumsal atmosferi ve onun ötesindeki aşkın boyutu açıklayan sistem*”³⁴ olduğu yönündedir. Sonuç olarak dinin insan hayatını pek çok bakımdan kapsayan ve birey üzerinde derin etkileri olan bir sistem olduğunu söylemek mümkündür.

2. DİNDARLIĞIN TANIMI

Pek çok tanımı bulunan din ile bağlantılı olan dindarlığın tanımlamasını yapmak oldukça zordur. Din denilince akla kutsal metinler ve öğretiler gelirken; dindarlık denilince bu kutsal öğretilerin hayata yansması yani pratiğe dökülmesi gelmektedir.³⁵ Din, insanların hayatına şekil veren temel kuralları içerir ve öznel bir gerçekliğe sahiptir. Dindarlık ise bu kuralların bireyin ve toplumun hayatındaki görünümleridir. Bilişsel, duyuşsal ve davranışsal olarak çok boyutlu bir yapısı olan dindarlık bireye göre değişiklik göstererek günlük hayatta etkisini hissettirir.³⁶ Çok boyutlu bir yapıya sahip olması ve aynı dine inanan hatta aynı dini grup içinde yer alan bireylerin farklı olması nedeniyle dindarlığın tek bir şeklinden bahsetmek mümkün değildir. Buna bağlı olarak dindar insan sayısınca dindarlık olduğunu söylemek mümkündür. Dinin hayata yansıma derecesi bireylerin dini değerleri ne kadar içselleştirdiğiyle de alakalıdır.³⁷ Bunun üzerine bazı araştırmacılar kelime olarak tek bir din olmasına rağmen dindar olmanın yüzlerce olası yolu olduğundan bahsetmişlerdir.³⁸ İki insanın tümüyle aynı duyguları hissedip, aynı davranışları sergilemesi psikolojik açıdan mümkün değildir. Aynı şekilde dini açıdan da böyle bir benzerlik beklemek mantıklı olmayacaktır. Buradan da bir dindarlık tipolojisi ortaya koymanın ne kadar zor olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Çünkü bunu yapmak dini yaşayış biçimlerini sınıflandırıp, belli tanımlar altına toplayıp ortaya net bir tanım koymaktır. Bu ise en azından dinin tanımlaması kadar zor bir iştir. Nihayetinde yapılacak olan her bir sınıflama ve tanım meseleyi bütün olarak değil, sınırlı bir yön ile ele almaktır ki bu da ele alınmayan bir diğer yönü ihmal etmek demektir.³⁹

³³ Ali Köse - Ali Ayten, *Din Psikolojisi*, 11.Baskı Timaş Yayınları, İstanbul 2020, s. 23.

³⁴ Köse - Ayten, *a.g.e.*, s. 111.

³⁵ Hasan Kayıklık, “Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç-Davranış Etkileşimi”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C. 19, S. 3, 2006, s. 491.

³⁶ Köse - Ayten, *a.g.e.*, s. 111.

³⁷ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 59.

³⁸ Özlem Altunsu Sönmez, “Dindarlığın Ölçülebilirliği Üzerine Geliştirilen Dindarlık Ölçekleri”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 36, 2016, s. 562.

³⁹ Kerim Yavuz, “Din Psikolojisinin Araştırma Alanları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, Haziran 1982; Asım Yapıcı, “Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 2, 2002, s. 76.

Karaca'ya göre dindarlık temelde dinin nesnel boyutu, insanın subjektif özellikleri ve çok şeye etki eden kültürün de katkısıyla şekil almaktadır. Buna bağlı olarak dindarlık, insan, din ve kültürün karşılıklı etkileşimine paralel olarak gelişmektedir. Farklı milletlerin dindarlık biçimi kültürle açıklanırken, dindarlıktaki samimiyet boyutu kişisel unsurlarla açıklanır.⁴⁰

Dindarlık kavramının tanımlanması her ne kadar zor olsa da en yaygın şekilde, *“dinin manevi veya pratik etkilerinin gösterilmesi”*⁴¹ olarak tanımlanabilmektedir. Köse ve Ayten'in belirttiği üzere *“insanların hayatlarını şekillendiren ilkeler sistemi olarak din öznel bir gerçeklik iken; dindarlık, dini ilkelerin gerek bireysel gerekse toplumsal yaşantıya aktarılmış halidir.”* Dolayısıyla bilişsel, duyuşsal ve davranışsal yönleri içine alan çok boyutlu bir yapıya sahip olan dindarlığın bireyin günlük hayatına etki etmesi çok olasıdır.⁴²

Dindarlık denilince temel olarak anlaşılması gereken teorik unsur, Tanrı'ya inanmak, onu tanımak ve ona bağlanmak ilkesidir. Bir insanın dindarlığı gerek bireysel gerekse toplumsal açıdan hayatındaki düzen ve anlam bulmuş bir görüşten anlaşılabilir.⁴³ Hökelekli de buna benzer olarak, dindar bir insanı genel davranışlarının altında dini motiflerin bulunduğu kişi olarak tanımlar. Ona göre *“dinî kişilik dini imana bağlı olarak kurulan ve gelişen bir kişilik tipidir; bütün eğilimlerin belli bir düzene göre yerlerini aldıkları, şuur ve şuur dışının ortaklaşa ördükleri karmaşık ve bütünleşmiş bir yapıdır.”*

⁴⁴ Yapıcı'ya göre, *“insan ile Yüce Varlık arasında içsel/manevi bağlantı çerçevesinde oluşan ilişkiler bütünü ‘din’, bunların bireysel hayata yansımaları ise ‘dindarlık’tır.”*⁴⁵

Tüm bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere bireysel ve kültürel çeşitlilik sebebiyle tek bir dindarlık tanımından söz etmenin çok da mümkün olmadığı açıktır. Bu çeşitlilik nedeniyle tanımlamalarda her ne kadar sınırlı bir yön ele alınsa da tüm dinlerdeki önemli benzerliklerden yola çıkılarak dindarlığın çok boyutlu yapısını incelemek yerinde olacaktır.

⁴⁰ Faruk Karaca, *a.g.e.*, s. 74.

⁴¹ Necmi Karlı, “Dindarlık ve Öfke Kontrolü İlişkisi Üzerine Tecrübi Bir Araştırma”, *Ekev Akademi Dergisi*, C. 50, 2012, s. 59.

⁴² Köse - Ayten, *a.g.e.*, s. 111.

⁴³ Ali Ulvi Mehmedoğlu, “Din, Dindarlık ve Değerler”, *İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 2, 2013, s. 178.

⁴⁴ Hayati Hökelekli, “Dini Kişiliğin Kuruluşunda İradenin Rolü”, *Diyanet Dergisi*, C. 21, S. 2, 1985, s. 21.

⁴⁵ Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din- Psikososyal Uyum ve Dindarlık*, 3.Baskı, Karahan Kitapevi, Adana 2021, s. 23.

3. DİNDARLIĞIN BOYUTLARI

Çeşitli inanç ve uygulama şekillerini içinde barındıran dindarlık bireysel tercih ve kültürel unsurlarla ilişkili olarak çok farklı formlarda açığa çıkmaktadır.⁴⁶ Dinin gerek insanın yaşantısında gerekse bizzat kişinin kendisinde yansımaları görünmektedir. Dindarlığın tezahürü açısından tüm dinlerde önemli benzerlikler olduğunu belirten Glock ise dindarlığın çok boyutlu yaklaşımla ele alınmasını dile getirerek beş boyut tavsiye eder. Glock çalışmasına başlarken bireyin günlük hayatında din fenomeninin önemini analiz etmede ve bireysel dindarlığın ölçülmesinde, dinin operasyonel bir tanımına ihtiyaç olduğunu ortaya koymuştur. Buna ek olarak insanın dini yönelimlerinin kategorik olarak kavramlaştırılmasının gereği üzerinde önemle durmuştur.⁴⁷ İnançların her ne kadar çeşitli ve farklı tezahürleri olsa da bu dinlerde dindarlığın ifade edilmesine dair ortak noktalarda buluşmak mümkündür.⁴⁸ Ayrıca değişik boyutlarda dinin belirtileri arasındaki ilişkinin ne olduğunun ve hangi şartlarda farklı derecelerin ortaya çıktığının bilinmesi, belki kültürün en karmaşık ögesi olan din hakkındaki bilgi düzeyinin genişlemesine vesile olacaktır.⁴⁹ Glock ve Stark, çeşitli dünya dinlerinde ortak olarak gördükleri, “*ideolojik (inanç) boyut (ideological dimension), ayinsel (ibadet) boyut (ritualistic dimension), dini tecrübe boyutu (experiential dimension), bilgi boyutu (intellectual dimension) ve dini kanaatlerin etkileme boyutu (consequential dimension)*”⁵⁰ şeklindeki dindarlığın beş boyutunu sırasıyla birbirinden ayırt etmişler ve bunların merkezde olduğu dindarlık ölçümlerinin dinî hayatı daha kapsamlı bir biçimde açıklayacağını ileri sürmüşlerdir.

A. İdeolojik (İnanç) Boyut

Dinler özlerinde birtakım inançlar barındırmaktadırlar ve mensuplarından da bu inançları benimsemeleri beklenmektedir. Dindarlığın beş boyutlu kavramsallaştırılmasını sistemli bir şekilde ele alan Glock’un dindarlık tipolojisinde dini inanç merkezi bir konumda yer alırken diğer dört unsur, asıl ve kök olan imandan kaynaklanan dallar, yapraklar, çiçekler ve meyveler gibidir.⁵¹ Bir kimsenin din ile bağ kurması ilk olarak o

⁴⁶ Kızılgeçit, *a.g.e.*, s. 185.

⁴⁷ Charles Y. Glock, “Religion’s Influence in Contemporary Society Readings in the Sociology of Religion”, ed. J.E. Faulkner, 1972, s. 38-56.

⁴⁸ Hakkı Karasahin, “Din Sosyolojisinde Dindarlığın Ölçülmesi Problemi Üzerine Bir Araştırma”, *AÜİFD*, C. XLIX, S. 1, 2008, s. 198.

⁴⁹ Mebrure Doğan, *Sabır Psikolojisi-Pozitif Psikoloji Bağlamında Bir Araştırma*, 1. Baskı (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016), 43.

⁵⁰ Charles Y. Glock, “Dini Teslimiyetin Tetkiki Üzerine-Dindarlığın Boyutları”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, trc. Faruk Karaca, 3 (2001): 2.

⁵¹ Abdurrahman Kurt, “Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 2, 2008, s. 88.

dinin temel inanç esaslarını kabul etmesi ile başladığı için inançların dinî hayatın çekirdeğini oluşturduğunu söylemek mümkündür.⁵²

Genel olarak her dinde inanç ilkeleri bulunmaktadır ve bunları yapısal olarak üç kısma ayırmak mümkündür.⁵³ Bunlardan ilki kutsal ve kutsalla ilgili inançlardır ki bu tabiatüstü, kutsal bir tanrı inancı tüm ilahi dinlerde yer almaktadır. “*Garanti edici inançlar*” da denebilecek bu inançların çöküşü dini inancın ortadan kalkması anlamına gelmektedir. Örnek vermek gerekirse bir Müslüman tevhid inancının merkezde olduğu yani Allah’ın birliği ve hiçbir şeye benzemezliği anlayışı ile dini dünyasını kurarken bir Hristiyan inanç dünyasını Baba-Oğul-Ruhu’l Kuds üçlüsünün oluşturduğu bir ulûhiyet anlayışı etrafında şekillendirir. İkincisi ise ilahi iradenin amacı yani inanan bireyin bu amaca yönelik yapması gerekenler ve bunu açıklayan inançlardır. Hristiyanlıktaki asli günah, kurtuluş ümidi, nihai yargı günü inancı, İslam’daki insanın dünyaya gönderilişinin, hayat ve ölümün yaratılışının gayesi olarak sınanma gerçeğine inanç, bu kategoride yer almaktadır. Üçüncü ve son olan kategori ise ilahi iradenin amacının yerine getirilmesiyle ilgilidir ve bunlardan tamamlayıcı inançlar olarak söz edilmektedir. Dinlerin inanç sistemlerinin bu üç bileşenine vermiş olduğu önem farklılık göstermektedir.⁵⁴

Dini inancın merkezi bir konumda olması her dinin birer inanç sistemi olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bireyin kabul ettiği din ile bağ kurması ve onu yaşamına yansıtması için ilk olarak bir inanca sahip olması gerekmektedir. Bu nedenle inanç boyutunu tüm boyutların başında zikretmek yerinde olacaktır.

B. Uygulama (İbadet) Boyutu

Hemen her dini gelenek onun inanç sistemini benimseyen dindarın hayatında dua, namaz, oruç, kutsal kitabı okuma gibi birtakım uygulama ve eylemlere yer vermesini beklemektedir.⁵⁵ Bu boyutla da bir dinin mensuplarının yapması gereken dini pratikler kast edilmektedir.⁵⁶ Tüm bunlar inanılan kutsal varlığa itaati simgelemekle birlikte onunla yakın bir ilişki içerisinde olup rızasını kazanmaya ve öfkesinden korunmaya imkân tanıyan eylemlerdir. Bir kişinin dinin istediği ve belirlediği görevlerdeki

⁵² Hökelekli, *a.g.e.*, s. 52.

⁵³ Charles Y. Glock, “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, *Din Sosyolojisi*, drl. Yasin Aktay - M. Emin Köktaş, 4. Basım, Vadi Yayınları, İstanbul 2017, s. 301.

⁵⁴ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 52; Glock, *a.g.e.*, s. 301-302; Charles Y. Glock, “Dini Teslimiyetin Tetkiki Üzerine-Dindarlığın Boyutları”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, trc. Faruk Karaca, C. 3, 2001, s. 8.

⁵⁵ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 53.

⁵⁶ Glock, *a.g.e.*, s. 296.

hassasiyeti ve gayreti o kişideki dindarlığın göstergesi olduğu kadar inançları benimsemedeki içtenliğini de gösterir.⁵⁷

Dini pratikleri iki önemli sınıfa ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki içerisinde formel dini eylemler ve kutsal pratikleri barındıran ritüellerdir. İkincisi ise bağlılık (devotion) olarak adlandırılan ve daha çok niyetle ilişkisi olan, formel olmayan uygulamalardır. Bunlar Hristiyanlıktaki özel dua okuma, İncil okuma, doğaçlama ilahi söylemeyle örneklendirirken; İslami literatürde farz olmadığı halde Allah’a yakınlaşmak amacıyla yapılan nafil ibadetlerle örneklendirilebilir.⁵⁸

Dinî inanç sonucunda bireylerden bir takım eylem ve sorumluluklar beklenmekte ve buradan yola çıkarak da inandıkları dine olan bağlılıklarının boyutu hakkında yorumlar yapılabilmektedir. Yani dinî inanç boyutundan sonra ibadet boyutu bu inanca olan yakınlık ve samimiyete dair bilgi sahibi olabilmek açısından önem arz etmektedir.

C. Duygu (Tecrübe) Boyutu

Kendilerinden beklenenleri yerine getiren ve kutsalla iletişim halinde olan din mensupları tüm bunların sonucu olarak inandıkları yüce varlığı içlerinde hissederler. Bu ilişkiden kaynaklı olarak bir takım dinî duygular ortaya çıkmaktadır.⁵⁹ Bu duygular farklı dinlerde veya onları tecrübe eden bireylere göre, dehşetten vecde, boyun eğme ve alçak gönüllülükten neşeye, ruh dinginliğine kadar geniş bir yelpazede değişir.⁶⁰ Yaşanan bu duygular bireyin öznel dindarlığının göstergesi olması nedeniyle her din bu tecrübelerle belirli ölçüde bir değer vermektedir.⁶¹

Bu boyut esasen dindarlığın diğer boyutlarının içerisinde içkin olarak yer alması sebebiyle din duygusunun araştırılması, her bir boyut ile ilişkili olarak yapılabilir. Birbirleriyle olan önemli bağlantıları sebebiyle dini duyguyu anlamak için diğer boyutları da ele almak gerekir. Aynı şekilde diğer boyutların anlaşılması için de dini duygu boyutuna dikkat edilmesi gerekmektedir.⁶²

Benimsenen dinî inanç ve bununla birlikte yerine getirilen sorumluluklar sonucunda kutsalla yakın bir ilişki kurulmaktadır ve bu ilişkiyle de bir takım dinî duygular

⁵⁷ Hökelekli, a.g.e., s. 53.

⁵⁸ Rodney Stark - Charles Y. Glock, *American Piety: The Nature of Religious Commitment*, Third Edition, Berkeley University of California Press, America 1974; Glock, “Dini Teslimiyetin Tetkiki Üzerine-Dindarlığın Boyutları”den akt. Doğan, *Sabır Psikolojisi-Pozitif Psikoloji Bağlamında Bir Araştırma*.

⁵⁹ Hökelekli, a.g.e., s. 53.

⁶⁰ Karaca, a.g.e., s. 102.

⁶¹ Köse - Ayten, a.g.e., s. 114.

⁶² Hökelekli, a.g.e., s. 54.

hissedilmektedir. Olumlu veya olumsuz tüm bu duygular dini inanç ve nihayetinde dindarlık açısından derin anlamlar ifade etmektedir.

D. Bilgi Boyutu (Entelektüel Boyut)

Her din bağlılarından kutsal metin ve inancına dair az ya da çok bilgi sahibi olmalarını bekler. Nihayetinde belli bir inancın oluşabilmesi için ilk olarak bu konuda bir bilgi birikimine sahip olmak gerekir.⁶³ Bunun olması gereken zorunlu bir bilgi oluşu bilgi boyutuyla inanç boyutu arasında yakın bir ilişkiye sebep olmaktadır.⁶⁴ Dini bilginin değer kazanması ancak dini inançla mümkündür çünkü ne kadar bilgi sahibi olunursa olunsun inanç olmadığı müddetçe bu dindarlığın göstergesi olarak değerlendirilmez.⁶⁵ Örneğin Ateist de yüksek dini bilgi sahibi olabilir ancak inancı olmadığı için bu bilgiye sahip oluşu bir anlam ifade etmemektedir. Bununla birlikte inanç zorunlu olarak bilgiye tabi değildir.⁶⁶ Ayrıca dini bilgi, ibadet boyutuyla da yakından ilişkilidir çünkü bir şeyi yapabilmek için ilk olarak o şey hakkında bir bilgiye sahip olunması gerekmektedir. Elbette bunun için yalnızca bilmek yeterli değildir çünkü dinin ilkelerini yaşantıya dökmek için bilgiden çok daha fazlasına (inanç, irade, motivasyon, kültürel ve çevresel şartların uygunluğu vs.) ihtiyaç duyulmaktadır.⁶⁷

E. Etki (Sonuç) Boyutu

Dindarlık yaşantısı bireyin ve toplumun yaşantısını pek çok açıdan etkileme gücüne sahiptir. Dindar bir bireyin yaşantısı ele alındığında beslenme alışkanlıkları gibi küçük nezaket kurallarından tutun bireysel davranışlardan başlayarak sosyal ilişkilere varıncaya kadar dinin hayata olan etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte beden ve ruh sağlığı, kişilik, ahlak ve karakter gelişimi, toplumsal ilgiler, tercihler, tutumlar ve yaşam biçimi ile de çok yakından ilişkilidir.⁶⁸

Glock tarafından teklif edilen boyutların sonuncusu olan ve dinî inancın doğal sonucu olan etki boyutunun dinî inanç, tecrübe, ibadet ve bilgi boyutlarının özeti gibi olduğunu söylemek mümkündür. Yani bu boyutlar hem insanın duygu, düşünce ve davranışlarındaki etkilerin hem de günlük hayatında bıraktığı izlerin bir bütünü olarak ele alınabilmektedir.⁶⁹ Bireyin Allah'la ilişkisinin diğer ilişkileri üzerindeki etkisiyle ilişkili

⁶³ Karaca, *a.g.e.*, s. 99.

⁶⁴ Yıldız, *a.g.m.*, s. 30.

⁶⁵ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 54.

⁶⁶ Karaca, *a.g.e.*, s. 99-100.

⁶⁷ Köse - Ayten, *a.g.e.*, s. 114.

⁶⁸ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 55.

⁶⁹ Köse - Ayten, *a.g.e.*, s. 114.

olan bu boyut, doğası itibariyle diğer boyutlarla birlikte ele alınmalıdır. Dünya hayatındaki tutum ve davranışların bir dindarlık ölçütü olarak değerlendirilebilmesi ancak dini inanç, ibadet, tecrübe ve bilginin toplamından etkilenilmesiyle mümkündür.⁷⁰

Tüm bu boyutlar ayrı ayrı değerlendirilse de bir bütünlükten söz etmek mümkündür. Bunun sebebi olarak ise her ne kadar bir boyut kendi içerisinde özel olarak değerlendirilse de hepsinin temelde birbiriyle bağlantılı olduğu söylenebilir. Beşinci ve son boyut olarak ele alınan etki boyutu da tüm boyutların özeti mahiyetinde değerlendirilip bahsedilen bütünlüğü açıklamaya yardımcı olmaktadır.

Sonuçta inanç sahibi bir birey o inançla bağlantılı olarak birtakım uygulamaları yerine getirir; bu uygulamalar ise kişinin iç dünyasında duygu anlamında bazen olumlu bazen olumsuz anlamda hareketliliğe sebep olur ki tüm bu olanların değerlendirilebilmesi için de dindar bireyin bir bilgi birikimine sahip olması gerekir. Nihayetinde temelde dini inançtan beslenen bu yaşam tarzının pek çok açıdan hayata etki ettiği açık bir şekilde görülmektedir.

Dindarlığı motivasyon açısından ele alan Allport, iç ve dış güdümlü dindarlık olmak üzere iki boyutta ele alıp tanımlamaya çalışmıştır. Bu iki boyutla daha çok dindar bireyin kendini inanmış olduğu dine ne derece verdiği ve onu ne derece yaşadığına dair bilgilere ulaşır buna göre değerlendirme yapmak amaçlanmıştır. Ona göre iç güdümlü dindarlarla içselleştirilmiş bir dinden ve bu dinin hayata olan yansımasından bahsedilebilir. Yani iç güdümlü bir dindar için din bir amaçtır demek mümkündür. Bunun aksine dış güdümlü dindarlıkta içselleştirilmemiş, yüzeysel yaşanan, bilinçsiz bir dindarlık kastedilmektedir. Bu tür dindarlığa sahip bireylerin dini araç olarak görüp ihtiyaçları dahilinde ona müracaat ettikleri görülmektedir.⁷¹

Dini inanca sahip bireylerin dindarlığı süreç içerisinde gelişim göstermeye başlamaktadır. Bu gelişimin hızı az ya da çok olmak üzere bireye göre değişiklik göstermektedir. İslâmi literatürde bu gelişim taklit ve tahkik olarak ele alınmıştır. Buna göre başlangıçta bireyin çevreden görüp düşünmeden ve sorgulamadan kabul etmesiyle taklit aşaması yaşanırken; sonrasında üzerine düşünüp mantığa oturtulmasıyla tahkik aşamasına taşınır.⁷²

⁷⁰ Karaca, *a.g.e.*, s. 104.

⁷¹ Gordon W. Allport, *The Person in Psychology - Selected Essays* (Boston: Beacon Press, 1968), 242-243.

⁷² Karaca, *Din Psikolojisi*, 90-94.

Tüm bunlardan yola çıkarak bireyin gerek yaşantısı gerek anlayışı gerekse çevresel faktörlerin etkisiyle dindarlıklarındaki motivasyonların ve boyutların zenginleşip farklılaştığını söylemek mümkündür.

İKİNCİ BÖLÜM

VAROLUŞSAL KAYGI

1. VAROLUŞÇU FELSEFE

İnsan sorununu ele almasıyla önem kazanan felsefi akımlardan biri de varoluş felsefesidir.⁷³ Değişen ve dönüşen hayatın içerisinde yer alan insan, hiçbir şeyin kalıcı olmadığını farkına varır, asıl gerçek ve kalıcı olan varlık nedir sorusunu sormaya başlar. Dünyanın her bir yanını kuşatan değişim sebebiyle ortadan kalkan bireysel varoluşlar, kişiyi dünyada gerçekten neyin var olduğu sorusunu sormaya iter ki varoluşçu felsefe de bu tür sorular ışığında şekillenmeye başlamıştır.⁷⁴

1940'ların sonlarına doğru Avrupa'da başlayıp Amerika'da bir tür moda esintisi etkisiyle yaygınlık kazanan varoluşçuluk akımı ilk olarak *“sanatçılar, yazarlar, din adamları, entelektüeller, üniversite öğrencileri, toplum düzeninden hoşnut olmayanlar, yeni moda akımları izlemeyi sevenler”* gibi farklı farklı gruplardan gelen kişiler tarafından benimsenmiştir.⁷⁵

Bir diğer adı ontoloji olan varoluş bilimi, Yunanca'da var olma anlamına gelen *“ontos”* sözcüğünden türetilmiştir. Kökeni Latince'deki *“existentia”* olan varoluş (existence) teriminin sözcük anlamı *“var olan, gerçeğe dayalı olarak var olan, gerçek varlık; özün karşıtı, bir şeyin ne olduğu, nasıl olduğu değil, var olduğu olgusu. Şöyle ya da böyle biçim almış her türlü özelliklerin dışında burada olma, nitelikçe belirlenmemiş salt var olma olgusudur.”*⁷⁶. Varoluş kavramının kökleri aslında Latin düşüncesinde bitmiyor, daha gerilere Yunan düşüncesine kadar gidiyordu. Yunanlıların bu kavramı anlatmak için kullandıkları kelime *“physis”* idi. Bununla onlar, kendisini açarak ortaya çıkma ve sürekli var olma gücünü (self-blossoming power of emerging and enduring) kastediyorlardı.⁷⁷

Geçtan'nın da belirttiği üzere *“ister felsefi ister psikiyatrik açıdan olsun, bu yaklaşım, insanı bir birimler ve mekanizmalar topluluğu olarak açıklamak yerine, öylece*

⁷³ A. Kadir Çüçen, *Varoluş Filozofları*, Sentez Yayınları, İstanbul 2015, s. 11.

⁷⁴ Seyit Coşkun, “İnsansal Varoluş ve Özün Belirlenimi Olarak Yabancılaşma ve Özgürleşme”, *Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, S. 20, 2013, s. 112.

⁷⁵ Engin Geçtan, “Varoluşçu Psikolojinin Temel İlkeleri”, *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, C. 7, S. 1, 1974, s. 13.

⁷⁶ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, 9. Baskı (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1998), 190.

⁷⁷ Martin Heidegger, *An Introduction to Metaphysics*, trc. Ralph Manheim (New Haven: Yale University Press, 1959), 14-15.

“*olmakta olan*” bir varlık olarak anlamaya çalışır”.⁷⁸ Kısacası varoluşçuluk, özne ve nesne arasındaki, Rönesans’tan hemen sonra Batı düşüncesini ve bilimini altüst eden o çatlağı ortadan kaldırarak insanı anlama gayretidir.⁷⁹ Bununla birlikte varoluşçuluk hem öznenin hem de nesnenin altındaki bu gerçeği araştırır. Yalnızca insanın yaşadıklarını değil, bunları yaşayan, yani yaşananları yaratmakta olan insanı da inceler, Gerçek, “yaşanan anda” insanın kendi dünyasında yaşananlardır.⁸⁰

Genel olarak varoluşçuluğun bir insancılık olduğu ifade edilse de onun ne olduğuna dair çeşitli yanıtlar verilmiştir. Sözgelisi, “*Weil’e göre varoluşçuluk bir bunalım, Mounier’e göre umutsuzluk, Hamelin’e göre bunaltı, Banfi’ye göre kötümserlik, Whal’a göre başkaldırı, Marcel’e göre özgürlük, Lukacs’a göre idealizm (düşüncülük), Benda’ya göre usdışıcılık (irrationalisme), Foulquie’ye göre saçmalık felsefesidir.*”⁸¹

Modern varoluşçuluğun temelini her ne kadar kendisini bir varoluşçu olarak nitelendirmese de Alman filozof Martin Heidegger atmıştır ve bu nedenle kurucu olarak kabul edilmektedir. Heidegger felsefesinde daha çok varoluşçuluğu işlemiş olsa da kendi felsefesine “*varoluş felsefesi isimlendirmesi yerine ‘insan varlığının ontolojisi’*” adını vermiştir. Ayrıca varoluşçu felsefeyle psikoloji ve psikiyatri bilimleri arasında köprü görevi gören kişi yine Heidegger’dir.⁸²

Varoluşçu felsefe, Tanrıci Marcel ve Kierkegaard, tanrıtanıamaz Sartre ve Heidegger gibi filozoflar nedeniyle iki kısma ayrılır. Bu felsefenin temel sorularından biri insanların anlamsızlık içinde yüzen bu dünyada nasıl yaşadıkları üzerinedir. Kierkegaard gibi Tanrıci varoluşçular “*bu sorunun dini inançta yattığını düşünürken*”; Sartre gibi tanrıtanıamaz varoluşçular “*yaşamı anlamlı kılabilmek için kişinin hayatta tecrübe edinme yollarını ve daha insan kaynaklı inançları araştırmak istemişlerdir.*”⁸³

Varoluşçuluk, yaratıklar âlemi içerisinde var olan diğer varlıklardan ayrılarak yalnızca insanın kendi varlığını bizzat kendi yaratabilen bir varlık olduğunu savunmaktadır. Bu öğretiye göre insan dışındaki diğer tüm varlıklar varoluşları öncesi yaratılmışlar ve değişmeden ne iseler öyle kalmak zorundadırlar. Mesela ağaç başından beri ne ise o olarak kalırken; insan kendi değerini yaratıp, kendi yolunu seçerek insanlığını kendisi yapar. Tanrıtanıamaz görüşe göre doğada insana yol gösterecek

⁷⁸ Engin Geçtan, *Varoluş ve Psikiyatri*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2021, s. 32.

⁷⁹ Rollo May, *Varoluşun Keşfi*, 8. Baskı, Okyanus Yayınları, İstanbul 2021, s. 60.

⁸⁰ Geçtan, *a.g.e.*, s.32.

⁸¹ Jean-Paul Sartre, *Varoluşçuluk*, trc. Asım Bezirci, Say Yayınları, İstanbul 2021, s. 7-25.

⁸² Geçtan, *a.g.m.*, s. 13.

⁸³ Kourou, *a.g.t.*, s. 7-8.

kendinden başka hiçbir şey yoktur. Yaşamına şekil verme özgürlüğüne sahip insan kendi sorumluluğunu yüklenemediği derecede özgürdür.⁸⁴

Platon ve Aristoteles felsefesinin varoluş ve öze ilişkin olarak gerçekliğin ikili yapısı üzerine bu düşünce ve kavramlar, çağın toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel ortamına bağlı olarak dönüştürülmüş biçimde kendini göstermiştir. Orta çağda ise, varoluş ve öz gibi kavramlar Hristiyanlığın etkisiyle yorumlanmaya çalışılmıştır. Buna göre öz varoluşla birlikte yazılı olan tanrısal bir özdür. Yani özleri yoktan var eden Tanrı tarafından varoluşa getirilmiş olanlar mevcut özlerine göre hareket edeceklerdir. Modern çağda ise öze olan yaklaşım doğa ile ilişkilidir. Yani insanları belirleyen şeyin Tanrı değil de doğa olduğunu düşünmektedirler. Bununla bağlantılı olarak bir özün yahut tözün kabulü, varlığın ne olduğunu önceden bilmektir. Bu çerçevede varoluş felsefesine göre varoluşun özden önce geldiği kabul görmektedir. Yani insan, bütün yönleriyle kendini anlama ve yorumlamayı, her şeye rağmen yapmak ve yine kendini yeniden oluşturmak ve anlamak zorundadır. Bu tavır, insanı somut varlığı içinde bütün yönleriyle kabul etme ve merkeze koyma olarak, Sokratesci anlamda, insanın ne olmadığını bilmek zorunda oluşuyla ‘kendini bil’ ifadesinin yeniden yorumlanmasıdır.⁸⁵

Son olarak Tillich’in varoluşçuluğu dört temel alanda incelediğinden söz edilebilir. Ona göre varoluşçuluk, *“tutum olarak, bakış açısı olarak, ifade olarak ve isyan olarak dört kısma ayrılmaktadır. Tutum olarak varoluşçuluk; Tanrı’nın varlığının kabul edilmediği bir varoluşta anlam, düzen ve amaç kaynağının ne olacağına ilişkin soruya odaklanmış ve bu soruya cevap verme çabası içinde olmuştur. Bakış açısı olarak varoluşçuluk sanata, teolojiye, felsefeye ve edebiyata odaklanmıştır. İsyan olarak varoluşçuluk 20. yüzyılda toplumların gelişimlerine ve mücadelelerine etki etmiştir. İfade olarak varoluşçuluk şüphe ve anlamsızlıkla dolu olduğu için patolojik hale geldiği varsayılan insanın genel durumuyla ve hayatın her alanıyla ilgilenmiştir”*.⁸⁶

2. VAROLUŞÇU PSİKOLOJİ

Varoluşçu psikoloji, *“psikolojide özgür iradeyi, kişinin eylemlerinin sorumluluğunu üstlenmesini ve yaşamda anlam bulmayı, acıyı ve ölümü kabullenme ihtiyacı gibi varoluşun kaçınılmaz kaygılarını göğüslemeyi öne çıkaran bir yaklaşım”*⁸⁷ olarak tanımlanmaktadır. Günümüzün duygusal ve ruhsal mizacının derin boyutlarının

⁸⁴ Geçtan, a.g.m., s. 14.

⁸⁵ Coşkun, a.g.m., s. 116.

⁸⁶ Kourou, a.g.t., s. 8.

⁸⁷ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2021, s. 775.

bir ifadesi olarak ifade edilen varoluş felsefelerinin, kendiliğinden ve genelde farklı alanlardaki insanların birbirlerinden habersiz benzer çalışmalar yaptığını bilmeden ortaya çıktığı görülmektedir. Köklerini aynı psikolojik krizlerden ve aynı tarihsel durumlardan alan bu akım, günümüz Batı insanının psikolojik açmazının benzersiz ve özel bir tasvirini sunmakta, insanın anlayış tarzında çok ciddi boşluklar olduğuna dair giderek büyüyen bir farkındalık yaşanmasıyla da psikiyatri ve psikoloji alanında kendini göstermektedir.⁸⁸

Mevcut siyasi, iktisadi ve sosyal olaylardan olumsuz etkilenen insanların yaşamış olduğu nevrozlar karşısında mevcut psikoterapinin de yetersiz kalmasıyla varoluşçu psikologlar, yeni bir yaklaşımla insanın özgür iradesini, sorumluluğunu ve anlam arayışını dikkate alan varoluşçu psikoterapiyi geliştirmişlerdir. Hem akademik çevreleri hem de sanat çevrelerini ve toplumsal hareketleri etkileyen varoluşçu düşünce kısmen davranışçılığın ve biyolojik yaklaşımların baskın olduğu psikiyatri ve psikoloji alanını da oldukça etkilemiştir.⁸⁹ İsviçreli psikanalistler Medard Boss ve Ludwig Binswanger, “*Daseinanalysis*” adıyla geliştirdikleri tedavi yaklaşımıyla varoluşçu psikoterapinin öncüsü sayılırlar. Bu iki hekimin *Daseinanalysis*’i psikiyatri dünyasına sunmaları da bir başlangıç noktası olmaktan çok, süregelen oluşumun bir aşaması olsa gerek. Yeryüzünün başka yerlerinde de bir felsefe ekolüne yakınlaştıklarının farkına varmadan ya da adını koymaksızın benzer doğrultuda hareket etmiş olan bazı psikiyatristler yaşamış ve yaşıyor olabilirler. Çünkü Geçtan’a göre “*varoluşçu psikoterapi, belirli kişilerin değil, çağın bir gereği ve ürünü olarak ortaya çıkmıştır*”.⁹⁰

Bunlara ek olarak Avrupalı varoluşçu analitik geleneğin, hem felsefi kavramları klinik bir inceleme alanı içerisinde uygulama arzusuyla hem de egemen Freudiyen anlayışlara tepki olarak doğduğunu belirtmek mümkündür.⁹¹ Yani aslında varoluşçu psikoloji, insanı bir özneye, sadece düşünen bir varlığa ve hesaplanacak, kontrol edilecek bir nesneye indirgeyen rasyonalizme ve idealizme karşı bir tutumdur.⁹² Varoluşçu analiz hareketi, hastaları kişinin kendi ön kabullerine göre biçilmiş modellerle görme ve tercihlere göre belli bir imgeye dönüştürme eğilimine getiren bir itirazdır.⁹³ Yalom varoluşçu psikoterapiyi “*bireyin var olmasından kaynaklanan endişelere odaklanan*

⁸⁸ May, *a.g.e.*, s. 47-60.

⁸⁹ Geçtan, *Varoluş ve Psikiyatri*, s. 98; Özer Çetin, *Rollo May Psikolojisinde Din ve Kişilik*, İz Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 47.

⁹⁰ Geçtan, *a.g.e.*, s. 27-33.

⁹¹ Erol Göka, *Varoluşun Psikiyatrisi*, Vadi Yayınları, Ankara 2020, s. 100.

⁹² Gülnur İlk - Mustafa Bilici, “Viktor Frankl Örneği ile Varoluşçu Psikolojide Din ve Maneviyat”, *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 17, 2020, s. 48.

⁹³ May, *a.g.e.*, s. 56.

dinamik bir yaklaşım”⁹⁴ olarak tanımlamaktadır. Geçtan’a göre varoluşçu psikoloji, “*insan ve dünyasına olduğu gibi bakar ve olayların ortaya çıktığı biçimi ile anlamlarını kavramaya çalışır*”.⁹⁵

Varoluşçu psikolojinin de varoluşçu felsefeye benzer bir yaklaşımı vardır. Buna göre evrende ne yaşamın ne de insanın kendi içinde bir anlamı yoktur. Bu nedenle evrende yalnızca insan varlığını bizzat kendi oluşturur, değerini yaratır ve yolunu seçer. Yani aslında insan yaşama başlamadan önce var olmaz. İnsan, yaşama kendisi anlam verip yaşayandır. Birey varoluşunun tümüyle anlamsız olduğunu düşündüğünde bu onu eylemsizliğe götüreceğinden, önemli bir insan özelliği olan anlam ve amaç araştırmasına yönelmektedir.⁹⁶

Varoluşçu analitik temele sahip psikoterapi, tedavi edilen hastanın yaşam tarihini araştırmaktadır. Ancak bu araştırma, herhangi bir psikoterapi ekolünün öğretileriyle ya da o ekolün tecrit ettiği kategorilerle açıklanamamaktadır. Bunun yerine yaşam tarihi, kişinin dünyada oluşunun bütün yapısına getirilen bir değişiklik olarak anlamaya çalışılmaktadır.⁹⁷ Varoluşçu psikoterapide ise anlama teknikten önce gelmektedir. Geleneklerin yaklaşımların aksine varoluşçu tedavi süreci içeriğe odaklanır. Dolayısıyla, Varoluşçu terapistin tekniği, tedaviye gelen bir kişiden diğerine, aynı kişinin tedavi süreci içinde bir evrenden diğerine değişebilen bir esneklik gösterir.⁹⁸

Varoluşçu psikoterapist, tedaviye gelen kişiyi, içinde var olduğu kendine özgü dünyasında anlamaya çalışır. Kierkegaard, Nietzsche gibi varoluşçular Batı dünyasında yaşayan insanların yaşamış olduğu anksiyete ve umutsuzluğun kökeninde “kendi dünyalarını kaybetmiş olma” olgusunun bulunduğu görüşünü paylaşmakta, çağdaş insanın insanlar dünyasına yabancılaşmasının yanı sıra, kendi dünyası içinde de tutsak durumda olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle varoluşçu terapistin görevi: insanın baştan beri bildiği, bastırılmış bir şeyi yüzeye çıkarmak ve bunu, kişinin yeniden tanımasını sağlamaktır.⁹⁹

Sonuç olarak nesnelerle dolu bir dünya ve bu nesneleri algılayan öznelere dair kartezyen görüşe meydan okuyan varoluşçu görüşün asıl amacı varoluşuna ilişkin

⁹⁴ Yalom, *a.g.e.*, s. 15.

⁹⁵ Geçtan, *a.g.m.*, s. 16.

⁹⁶ G. Corey, *Theory and Practice of <counseling and Psychotherapy>*, 8th ed, 2008, Belmont: Thomson-Brooks and Cole ‘den akt Yıkılmaz, *a.g.t.*, s. 26.

⁹⁷ May, *a.g.e.*, s. 51.

⁹⁸ Geçtan, *a.g.e.*, s. 51.

⁹⁹ Geçtan, *a.g.e.*, s. 48.

düşünmekten varoluşsal kaygılarıyla yüzleşmekten kaçınan insanın özel dünyasını anlamaya çalışmaktır.¹⁰⁰

3. VAROLUŞÇULUK VE KAYGI KAVRAMI

Genel anlamıyla kaygı, “herhangi bir tehlikenin korkusunun yansıması olarak insanda ortaya çıkan tedirginlik ya da akıl dışı korku durumu”¹⁰¹ olarak tanımlanabilir. Kişi bir şeyi ya da olayı gerçekçi bir tehdit olarak algılayorsa buna korku, fizikselliğin dışında düşünce kaynaklı hissetmiş olduğu duyguya ise kaygı demek mümkündür.¹⁰² Yani aslında kaygı kişisel anlamla yakından ilişkilidir. Korkulan şey çoğu insan için var olan bir tehdit unsuru olabiliyorken; kaygı kişiye özel bir durumdur. Yani onu kişinin kendi düşünceleri ortaya çıkarır. Bu nedenle “korku nesnel iken kaygı öznel”dir.¹⁰³

Korku ve kaygı arasındaki üç temel farkı şu şekilde açıklanabilir: “Bunlardan ilki kaynaktır. Korkunun kaynağı bellidir, kaygının kaynağı belirsizdir. İkincisi şiddettir. Korku kaygıdan daha şiddetlidir. Üçüncüsü süredir. Korku kısa, kaygı ise uzun süre devam eder. Korkudan ayrımı bu şekilde yapılan kaygının ortaya çıkmasında etkili olan bazı öğeler vardır. İlki, alışlagelmiş ortamın ortadan kalkmasıdır, ikincisi olumsuz sonuçların ortaya çıkaracağı sonuçlardır. Üçüncüsü kişinin inandığı bir fikre zıt olarak yaptığı davranışın ortaya çıkardığı çelişkidir. Sonuncu öğe ise gelecekte neler yaşanacağını bilinememesidir”¹⁰⁴

Kendisinin ve yaşamının hatta daha da ileriye gidilecek olursa farkında olduğunun da farkında olan insan, yaşamının bir gün sona ereceğinin bilincindedir. Bu farkındalık ölümün kaçınılmazlığını kişiye hatırlatır ve bunun sonucunda kişi de anlamlı bir hayat yaşayıp yaşamadığı konusunda kaygılanır.¹⁰⁵ Yani buradan da anlaşılacağı üzere kaygıyı bazen olumlu bazen olumsuz bir duygu biçimi olarak algılamak olasıdır. Kaygının olumsuz olarak nitelendirilmesinin sebebi kişiyi düşünsel açıdan rahatsız ediyor oluşudur. Kaygının olumlu olarak nitelendirilmesinin sebeplerinden biriyse kişinin yaşama ihtimali olan kötü durumlar karşısında tedbirli olmasını sağlamaktadır. Ayrıca bu durum kişinin kişilik gelişiminde de önemli bir rol oynamaktadır.¹⁰⁶ Aslına bakılırsa kaygı insanın kişiliğini oluşturmaya ve hayatına anlam katmasıyla da önemini ortaya koyar.

¹⁰⁰ Gizem Çelik, “Varoluş Felsefeleri, Varoluşçu Terapi ve Sosyal Hizmet”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 19, S. 3, 2017, s. 425.

¹⁰¹ Budak, a.g.e., s. 421.

¹⁰² A. Kadir Özer, *Kaygı: Sinanma Duygusuyla Baş Edebilme*, Dördüncü Baskı, Sistem Yayınları, İstanbul 2008, s. 11.

¹⁰³ Faruk Manav, “Kaygı Kavramı”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, C. 5, S. 9, 2011, s. 202.

¹⁰⁴ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 39. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2021, s. 274.

¹⁰⁵ Engin Geçtan, *Psikanaliz ve Sonrası*, On Birinci Basım, Metis Yayınları, İstanbul 2005, s. 305.

¹⁰⁶ İsmail Ersevî, *Freud ve Psikanaliz'in Temel İlkeleri*, Üçüncü Basım, Assos Yayınları, İstanbul 2005, s. 304-305.

Bununla birlikte hem insanı diğer canlılardan hem de diğer duygu türlerinden ayırır.¹⁰⁷ Kaygı kavramını varoluşçuluğa kazandıran filozof Kierkegaard da insanın ruhsal bir varlık olması sebebiyle kaygının yalnızca insanda bulunduğunu belirtir.¹⁰⁸

İnsanın dünyadaki anlamsızlığı fark ederek davranışlarına yön vermesini, yaşamına anlam katmasını ve kişiliğini oluşturmaya öncülük eden temel duygu kaygıdır. Psikoloji alanında hâkim olan ve varoluşçu anlayışla da benzerlik gösteren bu görüşe göre kaygı, insanın bir benliğe sahip olup, anlamlı bir hayat yaşaması için onu uyarıp devamlı olarak var olan bir duygudur. Aynı zamanda varoluşçulukta üzerinde durulup önem verilen insani bir duygu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaygının bu tür etkilerinin yanı sıra benlik, özgürlük, varoluş gibi kavramlarla olan ilişkisi ona ontolojik bir anlam kazandırmıştır.¹⁰⁹ Tüm bunlardan yola çıkarak kaygının gerek psikoloji gerekse felsefe literatüründe yer ettiğini anlamak mümkündür. Bununla bağlantılı olarak Cevizci kaygıyı “*içinde yaşanan dünyanın anlamsızlığının, tamamlanmamışlığının, düzen ve amaçtan yoksunluğunun farkına varıldığında hissedilen bir duygu*”¹¹⁰ olarak tanımlamaktadır.

Varoluşsal açıdan kaygı, temelini bireyin varoluşundan alan ontolojik bir kavram olmasıyla diğer duygulardan ayrılmaktadır. İnsan var olduğu dünyasını hatta bizzat varoluşunu kaybedebileceğini düşünme yetisine sahip bir varlıktır. Bu sebeple yaşayan bir varlığın yok olmaya karşı verdiği bir mücadele içerisine girer. May'e göre kaygı da tam olarak bu mücadeledir.¹¹¹ May ontolojik bir insan niteliği olan kaygının alınabilecek ya da bırakılabilecek çevresel bir tehdit ya da örneğin diğer tepkilerin yanında sınıflandırılabilir bir tepki olmadığını; kaygının esas olanın ta kendisine, varoluşun merkezine yönelik ve hep var olan tehdit olduğunu söylemektedir. Ona göre kaygı, eli kulağındaki varlıksızlık tehdidinin deneyimlenmesidir. Kaygının kişinin sahip olduğu bir şey değil, bizzat olduğu bir şey olduğunun vurgusu konuyu daha da açık bir hale getirmektedir.¹¹²

Yalom, anlamsızlık, ölüm, özgürlük ve yalıtılmışlık olmak üzere bireylerin dört ana kaygı yaşadığını belirtmektedir. Bu kaygılar ayrı ayrı görünse de esasen birbirine içkin durumdadır. Yani aslında özgürlük korkusu yalnızca bundan ibaret değildir ve

¹⁰⁷ Manav, a.g.m., s. 203.

¹⁰⁸ Soren Kierkegaard, *Kaygı Kavramı*, trc. Vefa Taşdelen, Birinci Basım (Ankara: Hece Yayınları, 2004), s. 37-39.

¹⁰⁹ Manav, a.g.m., s. 205-206.

¹¹⁰ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İkinci Baskı (Ankara: Ekin Yayınları, 1997), 404.

¹¹¹ May, a.g.e., s. 143.

¹¹² May, a.g.e., s. 143.

içerisinde ölüm, anlam ve yalnızlık kaygılarını da barındırır. Buna benzer olarak anlam sorunu da ölüm, özgürlük ve yalnızlık kaygılarını içerirken; doğal olarak yalnızlık kaygısı da ölüm ve özgürlük kaygısını içermektedir. İç içe geçmiş olan bu kaygılar ikilem meydana getirdikleri kavramlarla beraber anlaşılabilir. Ölüm-yaşam, anlam-anlamsızlık, özgürlük-zorunluluk, yalnızlık-birliktelik gibi birbirini tamamlayan ve yarattıkları zıtlıkla açığa çıkan bu kavram çiftleri varlığı anlamlandırmak yani birer kaygı kaynağı olmaktan çıkarması gereken öğelerdir.¹¹³

Varoluşsal kaygıları keşfetmenin yolu varoluşsal gerçekliklerden kaygılanmaktır. Kavramlar karşısındaki tutumlar kişiden kişiye farklılık gösterse de neticede anlamsızlık, ölüm, yalıtılmışlık ve özgürlük gibi varoluşsal kaygıların algılanış biçiminin bireyin yaşamına olan etkisi dikkate değer bir konudur.¹¹⁴

4. TEMEL VAROLUŞSAL KAYGILAR

Varoluşsal Kaygılar anlam/anlamsızlık kaygısı, ölüm kaygısı, yalnızlık kaygısı ve özgürlük kaygısı olmak üzere dört temel başlık altında incelenebilir.

4.1. ANLAM / ANLAMSIZLIK KAYGISI

Sözlükte anlam “*bir kelime, söz, hareket veya işaretin ifade ettiği şey; mânâ*” olarak ifade edilmektedir.¹¹⁵ Varoluşsal bir içerik doğrultusunda ise anlam, “*hayatı anlamada, hayatın kendisi üzerine bina edileceği bir doku ya da çatı; insanın kendi hayat tarzına yön veren, hayattaki olaylara belirli bir şekilde cevap vermesini sağlayan bir modeldir. Böyle bir anlam, dünyaya bütüncül bir bakış açısı kazandıran, hayatını tutarlı hale getiren bir kaynak konumundadır*”.¹¹⁶

İnsan sürekli olarak bir sorgulama içerisindedir. Çünkü doğası gereği bilmek ister. İnsanın sorgulamış olduğu alanlardan bir tanesi de “hayatın anlamı” mevzusudur. Temel ihtiyaçlardan biri olan bu mevzu insanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahiptir. Psikoloji, felsefe, ilahiyat, pedagoji ve sosyoloji gibi pek çok farklı disipline konu olan “hayatın anlamı” kavramı modern bilimde ilk olarak 20.yüzyılda W. Dilthey, E. Spranger, S.Freud ve A. Adler’in çalışmalarında, ardından V. Frankl ve A.N. Leontiev’in araştırmalarında

¹¹³ Oğuz Öcal, “Varoluşsal Sorunlar, Birey ve Yeni Hayat”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, C. 28, 2010, s. 314.

¹¹⁴ Müge Kurt, *Yetişkinlerde Varoluşsal Kaygının Bağlanma Stilleri ve Umutsuzluk ile Olan İlişkisinin İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi, İstanbul 2019, s. 15.

¹¹⁵ Ahmet Fidan v.dğr., *Örnekleriyle Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996), 124.

¹¹⁶ Adem Akıncı, “Hayata Anlam Vermede Dini Değerlerin ve Din Öğretiminin Rolü”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, S. 3, 2005, s. 7.

görülmektedir.¹¹⁷ Daha kapsamlı açıklamak gerekirse, yaşamın anlamının erken değerlendirilmesi, yirminci yüzyılın iki dünya savaşını (I. ve II. Dünya Savaşları) izleyen varoluşsal filozoflar ile ortaya çıkmıştır. Bu savaşların ardından varoluşçular aslında hayatın kendine özgü bir anlamının değil de bu anlamın bireylere özel yani yoruma açık olduğunu iddia etmişlerdir. Bunun akabinde de teolojik ve felsefi öğretilerin aksine, yüzyıllar boyu insanların hayatlarının anlamlarını bizzat kendilerinin keşfetmeleri gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bu fikir, yaşamda bir amaç veya misyon hissine sahip olmanın sağlıklı insan işleyişi için gerekli olduğunu savunan Frankl tarafından psikolojiye getirilmiştir. Buna bağlı olarak II. Dünya Savaşı sonrası modern dünyadaki psikolojik hastalıkların asıl nedeninin amaçsız bir yaşama sahip olmak olduğu anlaşılmıştır. Frankl bu noktada psikoterapinin insanların anlam ve amaç duygusunu nasıl etkilediğinin yani yaşamdaki anlamın varlığına yönelik teorik, terapötik ve araştırma çabalarının öncüsü olmuştur.¹¹⁸

Hayat tam olarak nedir, ne ifade etmektedir, anlamı veya hedefi var mıdır? İnsan ile dünya arasındaki ilişkinin aslı, esası nedir? Ölüm nedir, ölümden sonra ne olacak? Ben kimim, neyim, niçin varım, nereden geldim, sonum ne olacak? Bunca ıstırap, keder ve acı niçin vardır? gibi varoluşsal sorular, kimi insanların sık sık, kimilerininse hayatlarının belli dönemlerinde daha seyrek ama mutlaka karşılaştıkları kafa karıştıran sorulardır.¹¹⁹ Bu nedenle insan çoğunlukla hayatta bir anlam ve amaç bulma arayışı ve etkinliği içerisinde demek mümkündür. Bu arayış temelde belirsizlik ve kapalılıktan kurtulma, açıklık kazanma ve tanıma, kişisel ve sosyal çevrelerini öngörme ve kontrol etme yanında, kendini bir amaca adanma ve anlamlı bir hayat yaşama isteğini barındırır. Bunların tatmin edilemiyor oluşu ise varoluşsal gerilim ve bunalımları beraberinde getirmektedir.¹²⁰

Viktor Frankl, bireyin hayat boyunca karşılaşmış olduğu olaylara anlam vermek zorunluluğunda ve yükümlülüğünde olduğunu belirterek bu yapılmadığında ortaya çıkacak olan anlam vakumunun ruhsal rahatsızlıklara yol açtığını öne sürmüştür. Sahip olduğu bu anlayış tarzı onun hayatı anlamlandırmaya çalışan “anlam tedavisi” (logoterapi) adını verdiği bir psikoterapi ekolünü kurmasına sebep olmuştur.¹²¹

¹¹⁷Dmitry A. Leontiev, “Three Facets of Meaning”, *Journal of Russian and East European Psychology*, C. 43, S. 6, 2005, ss. 45-72 ‘den akt Şentürk - Yakut, a.g.m., s. 49.

¹¹⁸ Viktor E. Frankl, *Duyulmayan Anlam Çılgılığı / Psikoterapi ve Hümanizm*, trc. Selçuk Budak, 1. Basım (İstanbul: Totem Yayınları, 2018); Sefa Bulut, ed., *Pozitif Psikoloji* (Nobel Akademik Yayıncılık, 2020), 138.

¹¹⁹ Karaca, a.g.e., s. 80.

¹²⁰ Hökelekli, a.g.e., s. 69.

¹²¹ Göka, a.g.e., s. 126.

Logoterapi terimi “*anlam yoluyla terapi*” olarak çevrilebilir.¹²² “Logoterapi” ya da “Üçüncü Viyana Psikoterapi Okulu” olarak adlandırılan teorinin, insan varoluşunun anlamı kadar, insanın böyle bir anlama yönelik arayışı üzerine odaklanmıştır. Logoterapi ekolünün odak noktasında “anlam arayışı” bulunmaktadır. Logoterapi’nin temel amacı ise insan varoluşunun en asli ihtiyacı olan “anlam arzusu”nu tatmin etmektir. Ayrıca Frankl bu anlam arayışının evrensel bir nitelikte ve insana özgü olduğunu da vurgulamaktadır.¹²³ Kurmuş olduğu ekolün merkezine anlamı oturtan Frankl’ın burada kastettiği genel yaşamın anlamı değil, daha çok belli bir anda bir insanın yaşamının özel anlamıdır. Bunu satranç şampiyonuna sorulan “Söyleyin ustam, dünyadaki en iyi hamle nedir?” sorusuyla açıklamaktadır. Ona göre “*bir maçtaki belli bir durumdan ve rakibin özel kişiliğinden bağımsız en iyi hamle diye bir şey yoktur ve aslında aynı şey insanın varoluşu için de geçerlidir*”.¹²⁴ Klinik çalışmalarında karşılaştığı nevrozların yüzde yirmisinin köken bakımından hayattaki anlamsızlıktan (noojenik nevroz) doğduğunu ifade eden Frankl, anlam eksikliğinin büyük varoluşsal stres olduğu sonucuna da varmıştır. Ona göre, varoluşsal nevroz anlamsızlık kriziyle eş anlamlıdır.¹²⁵ Bu yalnızca bir başarı ve mutluluk değil, bir yaşama sorunudur. Çağdaş psikoloji terimiyle ifade edilecek olursa, anlam istemi bir “yaşama (yaşamı sürdürme) değerine” sahiptir. Bununla bağlantılı olarak Auschwitz ve Dachau toplama kamplarında üç yıl geçirmiş olan Frankl burada çıkarmış olduğu dersleri şu şekilde ifade etmektedir: “*Diğer şeyleri eşit kabul edersek, kamplarda yaşama (ayakta kalma) şansı en yüksek olanlar, geleceğe (onları gelecekte bekleyen bir göreve, bir insana, gelecekte onlar tarafından gerçekleştirilecek bir anlama) yönelik olanlardı*”.¹²⁶ Yani Frankl’a göre hayatın anlamını keşfetmek üç yolla mümkündür. Bunlardan ilki bir eser meydana getirmek veya bir iş yapmaktır. İkincisi iyilik, güzellik, doğruluk gibi erdemleri, doğayı ve kültürü yaşamak veya bir insanla etkileşime girmek yani sevmektir. Sonuncusu ise kaçınılmaz acıya karşı bir tavır geliştirmektir. Nihayetinde insan hayatı boyunca karşılaştığı zorlu olayları seçme özgürlüğüne sahip olmasa da bu olaylar karşısında vereceği tepkilerde tamamıyla özgürdür.¹²⁷

¹²² Frankl, *Duyulmayan Anlam Çılgılığı / Psikoterapi ve Hümanizm*, 17.

¹²³ Bahadır, *a.g.e.*, s. 14.

¹²⁴ Viktor E. Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, trc. Selçuk Budak, 72. Basım, Okyanus Yayınları, İstanbul 2020, ss. 112-123.

¹²⁵ Yalom, *a.g.e.*, s. 563.

¹²⁶ Viktor E. Frankl, *a.g.e.*, s. 33.

¹²⁷ Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, 94-104.

Bazı dönemlerde ise bu sorgulamanın bir ruh hastalığı göstergesi olup olmadığı tartışılmıştır. Hatta Sigmund Freud'un "*Kişi, yaşamın anlamını veya değerini sorguladığı an, hastadır.*" sözüne karşılık olarak Frankl "*Ben yaşamın anlamını merak eden bir insanın, ruh hastalığını dışa vurmaktan çok, insanlığını kanıtladığına inanıyorum. Yaşamda anlam arayışına yönelmek için nevrotik olması gerekmez, ama gerçekten de insan olması gerekir. Ne olursa olsun, daha önce de belirttiğim gibi anlam arayışı insan olmanın ayırt edici bir özelliğidir. Başka hiçbir hayvan, hatta Konrad Lorenz'in kazları bile, yaşamda anlam olup olmadığını merak bile etmez. Ama insan eder*"¹²⁸ diyerek karşıt görüşünü ifade etmiştir.

4.2. ÖLÜM KAYGISI

Ölüm olgusu kabul edilmesi zor ve kaçınılması imkânsız bir gerçektir. İnsanlık ile var olan ve olmaya devam eden ölüm, varlığın ayrılmaz bir parçasıdır. Bu nedenle tarih boyunca insanların gündemini meşgul eden bir konu olmuştur. İnsanoğlu varoluşundan beri ölüm üzerine düşünmüş ve ona dair sorularını cevaplandırmaya çalışmıştır. Çünkü bu ölüm sorusunun cevabı, hayatın anlam kazanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca hayatın en yüce manevi değerlerinin, ölümün düşünülmesinden ve araştırılmasından doğduğunu söylemek mümkündür.¹²⁹

Ölüm kelimesi sözlükte dünya hayatının sona ermesi, ahiret hayatının başlaması hâli, vefat, mevt, memat, ecel¹³⁰ olarak geçmektedir. Kelime olarak "*bir şeyden kuvvetin gitmesi, hayatın zıddı, aşmak, çözmek, bitmek, tükenmek, hissiz kalmak, derunî uyku, hayvanî kuvvetlerin zevali manasına gelen ölümün*"¹³¹ birçok tanımı bulunmakla birlikte anlamı kişiden kişiye, kültürden kültüre, devirden devire farklılık arz etmektedir.

Kaygı kavramında olduğu gibi tanımlanmasında güçlük çekilen diğer bir kavram olan ölüm kaygısının tanımı yapılırken hem farklı yaklaşımlar ortaya çıkmış hem de ölüm korkusu kavramıyla karıştırılmış ve birbiri yerine kullanılmıştır.¹³² Bu bağlamda ölüm kaygısıyla ölüm korkusunun birbirinden farklı olduğunu ve birbirinden bazı noktalarda ayrıldığı da görülmektedir. Tillich'e göre "*ölüm korkusu, nesnesi belli olan ölüm anından korkmaktır, hastalık ya da kaza yoluyla beklenen ölüm, azap ve her şeyin kaybıdır; yaşanan ölüm kaygısı ise, nesnesi, mutlak biçimde bilinmeyen 'ölüm sonrasıdır', mevcut*

¹²⁸ Frankl, a.g.e., s. 27.

¹²⁹ Murat Yıldız, *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları No.31, İzmir 2014, s. 1.

¹³⁰ Doğan, a.g.e., s. 883.

¹³¹ Karaca, a.g.e., s. 85.

¹³² Yıldız, a.g.e., s. 74.

*tecrübemizin imgeleriyle dolu olsa da yokluk olarak kalan yokluktur.” Ölüm, hiçlik tehdidini, dini terimle ‘ebedi ölümü’ simgeleme gücünden dolayı korkutucudur.*¹³³

Taylan, “ölümü beden ve ruhun, evrenin beden ve ruhuna dönüp intikal etmesi şeklinde tanımlarken”;¹³⁴ felsefe sözlüğünde “ölüm, canlı varlıklarda hayatî fonksiyonların veya hayatın son bulması ve insanda bilinçli deneyimin tamamen nihayetlenmesi durumu olarak geçmektedir”.¹³⁵ Ayrıca ölüm kavramı, “maddi yönden canlı organizmaların yeni molekül ve hücreler üreterek kendilerini yenileme kabiliyetlerinin ortadan kalkması veya hayati merkezlerinden birinin (kalp, beyin gibi) birkaçının veya hepsinin tahrip olması sonucu hayatîyetin sona ermesi, manevi ve dini açıdan ruhun bedenden ayrılması olarak kabul etmektedir” şeklinde tanımlanmaktadır.¹³⁶ Hökelekli ölümün her canlının bir gün nihayet tattığı, kabullenilmesi zor bir gerçek olduğunu söyler ve her ne kadar bunu tüm canlılar tadıyor olsa da bu bilince yalnızca insanın sahip olduğunu belirtir. Ona göre ölümü yaşam içerisindeki diğer tüm şeyler gibi tercih edemeyiz. Ölüm seçilen değil, katlanılan bir şeydir. Yani aslında yaşamak biraz da kendini ölüme göre kurmak ya da ölümün içinde oluşturmaktır denilebilir.¹³⁷

Ölüm psikolojisindeki temel nokta bireylerin ona yüklemiş olduğu anlamdır. Ölüme yüklenen anlam, bireyin hayat felsefesine göre şekillendiği gibi, hayata yüklenen anlam da ölümün algılanış biçimine göre değişir.¹³⁸ Her insanın ölümü algılayışı farklı şekilde olmaktadır. Kimisi olumlu bir algıyla yaklaşırken kimisi olumsuz bir algı ile yaklaşmaktadır. Ölüm olgusunun bu göreceli yapısı her insanın kendine ait inanç, düşünce ve kabulleriyle yakından ilgili olarak çeşitli şekilde tecrübe edilmektedir.¹³⁹ Mevlana’nın da dediği gibi; “Herkesin ölümü kendi rengindedir. Dosta karşı dost, düşmana karşı düşmandır ölüm”.¹⁴⁰

Tüm bu farklı belirleyicilere rağmen ölümün anlamı onun yaşanmasına değil, ölüm olgusu karşısındaki duygu ve yorumlarına yani ona verilen tepkiye bağlıdır.¹⁴¹ Yani ölüm, tecrübe sonucu bir aktarım değil ancak seyirci pozisyonundaki kişinin yorumlaması üzeredir. Göka ölümü şu şekilde ele almıştır:

¹³³ Paul Tillich, *Var Olmak Cesareti*, trc. F. Cihan Dansuk, Okyanus Yayınları, İstanbul 2014, s. 60-62.

¹³⁴ Necip Taylan, *İslâm Felsefesi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1985, s. 104.

¹³⁵ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul 2014, s. 336.

¹³⁶ Karaca, a.g.e., s. 86.

¹³⁷ Hayati Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, dem Yayınları, İstanbul 2008, s. 9.

¹³⁸ Karaca, a.g.e., s. 221-222.

¹³⁹ Yıldız, a.g.e., s. 2.

¹⁴⁰ Celâleddin-i Rûmî Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, trc. Derya Örs - Hicabi Kırılancık, T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015, s. 425.

¹⁴¹ Hökelekli, a.g.e., s. 25.

Yaşamın ölümden alınmış kısa vadeli bir borç' olduğunun da bilincindeyiz. Hatta Schopenhauer'ın şairane, 'Aldığımız her nefes bizi sürekli etkisi altında olduğumuz ölüme doğru çeker... Nihai zafer ölümün olacaktır, çünkü doğumla birlikte ölüm zaten bizim kaderimiz olmuştur ve avını yutmadan önce onunla yalnızca kısa bir süre için oynar. Bununla birlikte, hayatımıza olabildiğince uzun bir süre için büyük bir ilgi ve özenle devam ederiz, tıpkı sonunda paylayacağından emin olsak da olabildiğince uzun ve büyük bir sabun köpüğü üflememiz gibi' sözlerine de hepimiz imzamızı atarız. Filozof olmaya lüzum yok ölüm hakkında söz söylemek için. Onlar gibi ifade edemesek de hepimiz biliyoruz ki insan için ölmek varlığın sonuna erişmek değil, varlığının her anında sonun yakınında olmak demek. Ölüm olabilen ama şu an için henüz gelmemiş olandır. İnsanlar ölür ama ben değil, henüz değil. Hepimiz ölümü tarif etme konusunda zorlanıyoruz ama dilimizin gücü sayesinde Türkçe konuşanlar, ölümün bir niteliğini anlamakta çok daha şanslılar. Batılı düşünürler, ölümün her an olan bir şey olduğunu anlatabilmek için o kadar çok dil dökmüşler ki... Alın size Montaigne'den bir örnek: 'Ölüm yaratılışınızın bir koşuludur, bir parçanızdır... Sahip olduğunuz varlığınız ölüm ve yaşam arasında eşitlikle bölünmüştür... Yaşamınızın sürekli işi ölümü inşa etmektir. Yaşamdayken ölümdesiniz... yaşıyorken ölmektesiniz.' Haydi, biz de Heidegger'e özenip onun gibi söylemeye çalışalım: İnsan, üstlendiği 'olmak zorunda olmak' formülünün 'ölmek zorunda olmak' anlamına geldiği bir varlık tarzı. İnsan, var oldukça ölüyor aslında. İnsan, nasıl var oldukça hep bir 'henüz değil' ise, aynı zamanda hep kendi kendisinin sonudur ya da kendi kendisinin sonuna mecburdur. İnsanın kendi varlığını olma tarzıdır, ölmek. Bu yüzden insan için 'ölüm için olmak' veya 'ölüme doğru varlık' kavramları geliştirilmiştir. Batı düşüncesinin bu en karışık sözlerini, anadili Türkçe olanlar çok kolaylıkla anlarlar. Türkçe konuşan herkes bilir, her olan aynı zamanda, zamanın içinde kaybolup gidenir, öler. Olmuşla ölmüşe çare yoktur.'"¹⁴²

Ölüm korkusu, günümüzde üzerinde en çok araştırma yapılan konulardan biri olmasına rağmen bir o kadar da en az açıklığa kavuşan alanlardan biri olmuştur. Yalom, ölüm korkusu insanlara zaman ve mekân gözetmeksizin eşlik ettiği için hayat enerjilerinin büyük bir bölümünü ölümün inkarına harcadıklarını belirtmektedir.¹⁴³ Ölümü psikolojik perspektiften ele alan çalışmaların özellikle Batı dünyasında bu kadar geç başlamış olmasında ölümün uzun bir dönem tabu olarak algılanması yatmaktadır. Diğer bir neden ölüm probleminin temelde felsefenin bir problemi olarak kabul edilmesidir.¹⁴⁴

Ölüm olgusuyla ilgili yapılan araştırmalar ölüm korkusu ve kaygısının çok boyutlu bir yapıda olduğunu orta koymuştur. İbn Sina, ölüm korkusu konusunda insanı altı kategoride değerlendirmiştir ve bu korkunun bazı olguların bilinmezliğinden kaynaklandığını belirtmiştir. Ona göre ölüm korkusu pek çok sebepten kaynaklanabilir. Ölümün ne anlama geldiğini bilmemeyi ilk sırada zikretmek mümkündür. İkinci olarak kişinin ölüm sonrasında bedeninin ve ruhunun başına neler geleceğinden habersiz olmasından kaynaklanan korkudan bahsedilebilir. Aslında birey bununla bedeninin çürüyüp yok olacağını, ruhunun da hiçliğe karışacağını düşünmektedir. Sonrasında yok olmayacağı düşüncesine sahip olsa bile tam olarak nereye gideceğini bilmemekten

¹⁴² Erol Göka, *Ölme, Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 20-23.

¹⁴³ Irvin D. Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, trc. Zeliha İyidoğan Babayigit, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999, s. 70.

¹⁴⁴ Karaca, a.g.e., s. 223.

kaynaklı belirsizliğin getirdiği korkuyu yaşayan insan ayrıca gideceği o yerde cezalandırılacağından ve işkence göreceğinden de endişe duymaktadır. Son olarak ise ölümle birlikte yaşarken sahip olduklarına artık sahip olamayacağını bilerek korkusu katlanmaktadır.¹⁴⁵ Bireylerin ölüme dair tepkileri farklılaşsa da salt anlamda ölüm korkusu ve kaygısı tüm bireyleri kapsayıcı niteliğe sahiptir. Bu durum karşısındaki bireylerin tepkilerinin farklı olmasının nedenleri arasında içerisinde yaşadıkları sosyal çevre, sahip oldukları gelir durumu ve ölüme yükledikleri bireysel anlam çeşitlendirmeleriyle yakından ilgilidir.¹⁴⁶

Varoluşu tehdit eden bir yapıya sahip olmasıyla hemen hemen her insanda varlığını hissettiren ölüm düşüncesinin yaşama olan etkisi kaçınılmazdır.¹⁴⁷ Ancak aşırı düşünme sonucunda ortaya çıkan patolojik bir ölüm düşüncesi, insanın psikolojisine olumsuz etki edebilmektedir. Bu nedenle insanın var olan ruh dengesini koruması açısından ölüm düşüncesinin sınırlarını belirlemek önemlidir.¹⁴⁸ Psikolojik mekanizmayı dengede tutabilmek için ölüm sürekli olarak değil de unutulmayacak bir biçimde zaman zaman bilinç üstüne çıkarılmalıdır. Zira bireyin ölümü sürekli bilincinde tutması, psikolojik dengesini bozacağı gibi hiç hatırlanmaması da yaşam denetimi duygusunun oluşmamasına veya oluşan bu duygunun yok olmasına neden olabilir.¹⁴⁹

4.3. YALNIZLIK / YALITILMIŞLIK KAYGISI

İnsanın yüzleşmekten kaçınmış olduğu bir duygu olan yalnızlık kavram olarak çeşitliliğe sahiptir. Tek başına yaşayan insanın somut yalnızlığı, toplumdan uzaklaşan ve yabancılaşan insan yalnızlığı, çevre tutumu sebebiyle yaşanan yalnızlık, insanın ilişkilerini en aza indirerek yaşamış olduğu yalnızlık ve yine insanın anlaşılmadığını düşünüp kimsesiz hissettiği gerçek yalnızlık olarak çeşitli yaşantılar tümünden “yalnızlık” sözcüğü ile ifade edilmektedir.¹⁵⁰

Yalnızlığın en temel kaygılardan biri olması, insanın toplum içerisinde var olmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Yalnız olduğunun bilincinde olan insan kendisini bir başkası aracılığıyla gerçekleştirme arayışına girer. Bu nedenle gerek aileden, çevreden gerekse geçmişten ve inançlardan olsun yaşanan her ayrılık, bir yalnızlık kaygısına sebep

¹⁴⁵ İbn Sina, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş*, trc. M. Hazmi Tura, Burhanettin Matbaası, İstanbul 1959, s. 110.

¹⁴⁶ Mustafa Koç, “Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açıdan Bir Değerlendirme”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 6, 2002, s. 8-9.

¹⁴⁷ Koç, a.g.m., s. 8.

¹⁴⁸ Gonca Karakuş vd., “Ölüm ve Ölüm Kaygısı”, *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, C. 21, S.1, Mart 2012, s. 49.

¹⁴⁹ Koç, a.g.m., s. 19.

¹⁵⁰ Engin Geçtan, *İnsan Olmak*, Metis Yayınları, İstanbul 2020, s. 108.

olabilmektedir. Araştırmacılar insanın ilk yalnızlığın güvende olduğu anne karnından ayrılırken yaşadığını düşünmektedir. Buna bağlı olarak O. Rank, insanın sürekli olarak sorumluluktan uzak, ilk hazzın yaşandığı yer olan anne karnına dönmeyi istediğini ifade etmektedir. Rank, “bireyin anneden ilk ayrılışla beraber yaşadığı yalnızlık kaygısını sürekli bilinçaltında taşıdığını belirtir. Ona göre, “kaygıların kaynağı olan yalnızlık, doğduğumuz günden başlayarak bizi rahatsız eder. Bu nedenle aslında her ayrılık ve yalnızlık, ilk acıyı hatırlatan bir deneyimdir demek mümkündür”.¹⁵¹

Yalnızlık (loneliness) kavramının tanımı nedenine, belirtilerine ve kişiye göre farklılık gösterebilmektedir. Her bireyi farklı açıdan farklı şekilde etkilemesi nedeniyle direkt olarak onu olumlu veya olumsuz olarak nitelemek oldukça zor bir meseledir. Depresyonun eşlik ettiği yalnızlık derin yalnızlık olarak ifade edilirken, kişinin kendini bir topluma, gruba ait hissedememesi ve yaşamış olduğu topluma karşı kendini yabancı hissetmesine ise sosyal ya da ilişkisel yalnızlık denilebilir. Bunlara ek olarak öznel ilişkilerden yoksun bir kimsenin ruhsal beklentilerinin karşılıksız kalmasıyla yaşadığı yalnızlık duygusu duygusal yalnızlık olarak adlandırılırken; dışarıya yansıtılmayan ama içsel üzüntülerle yorumlanabilen yalnızlık ise gizli yalnızlık olarak adlandırılmaktadır.¹⁵²

Ernest ve Cacioppo (1999)’a göre diğerleri ile yakın ilişki kurma arzusunu yansıtan ve içerisinde bilişsel, duyuşsal ve davranışsal öğeleri yansıtan yalnızlık¹⁵³ “geçici yalnızlık, durumsal yalnızlık ve kronik yalnızlık” olarak üç boyutta ele alınır. Geçici yalnızlık ile bireylerin farklı zamanlarda kısa süreli olarak yaşadığı yalnızlık duygusu kastedilirken; durumsal yalnızlık ile ölüm, boşanma gibi bir olay sonucu kaygı, depresyon ve psikomatik rahatsızlıklarla birlikte ortaya çıkan yalnızlık kastedilmektedir. Kronik yalnızlıkla ise bireyin başkalarıyla ilişki kurma yeteneğini kaybetmesiyle yaşanan şiddetli izolasyon duygusu kastedilmektedir.¹⁵⁴

Kişinin toplum içinde yaşadığı halde dışlanmış hissetmesi veya topluma yabancılaşması gibi farklı formlarıyla ortaya çıkan sağlıklı yalnızlığın aksine; kişinin kendi seçimiyle, kısa süreli yalnızlığa çekilmesiyle genellikle olumlu ve yaratıcı

¹⁵¹ Otto Rank, *Doğum Travması*, trc. Sabir Yücesoy, Metis Yayınları, İstanbul 2001, s. 57-58; Erich Fromm, *Toplumsal Bilinçaltının Araştırılması*, Arıtan Yayınevi, İstanbul 1998, s. 5.

¹⁵² M. Ruhat Yaşar, “Yalnızlık (Loneliness)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 17, S. 1, 2007, s. 238.

¹⁵³ John M. Ernst - John T. Cacioppo, “Lonely Hearts: Psychological Perspectives on Loneliness”, *Applied & Preventive Psychology*, C. 8, S. 1, 1999, s. 1-22.

¹⁵⁴ Jeffrey E. Young, “Loneliness, Depression and Cognitive Therapy: Theory and Application” *Loneliness: A Sourcebook of Current Theory, Research and Therapy*, Ed: L.A. Peplau ve D. Perlman, Wiley, New York 1982, ss. 379-406, akt Asım Yapıcı, “Gençlerde Dindarlığın Farklı Görüntüleri ile Yalnızlık Arasındaki İlişkiler: Çukurova Üniversitesi Örneği”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 9, S. 22, Aralık 2011, s. 183.

sonuçların ortaya çıkmasına sebep olan yalnızlıktan söz etmek mümkündür. Bu tür yalnızlığı sağlıklı bir yalnızlık olarak nitelendirmek doğru olacaktır. Nihayetinde bu tür bir yalnızlık kişinin iç dünyasındaki zenginlikleri keşfedip kabullenmesi ve tüm bunları değerlendirmesiyle sonuçlanmaktadır.¹⁵⁵ Tercih edilmiş yalnızlık insanın bireyselleşmesi ve yükümlülüklerinin farkına varıp üzerinde çalışması açısından önemli bir zemin oluşturabilir. Yani insanın kendini tanıması açısından önemli bir detay olduğunu söylemek mümkündür. Yalnızlığı olumlu sonuçlar yaratabilecek bir araç olarak değerlendiren araştırmacılar insanların başkalarını tanımak kadar kendilerini de tanımaları gerektiğini ve yalnızlığın da buna imkân tanıdığını ifade etmektedirler. Bu tür bir yalnızlık yaşamda olumlu bir değişime sebep olabilir. Bu anlamda yalnızlığın keşfedici bir duruş olduğunu söylemek mümkündür. Örnek olarak yaratıcı sanatçı ve entelektüellerin üretken bir iklime girebilmek için sakin ve kendileriyle baş başa kalabilecekleri ortamlar oluşturdukları söylenebilir.¹⁵⁶

Varoluşsal yalnızlığın insanlığın kaçınılmaz bir parçası olduğunu dile getiren Moustakas, “bunun insanın kendisiyle yüzleşme sürecini içerdiğini ve benlik gelişimine katkı sağladığını belirtmektedir. Varoluşsal yalnızlığın iftihar edilen yaratma (triumphant creation) yaşantısına yol açtığını öne sürmektedir. Bunun karşıtı olarak da yalnızlık kaygısının olumsuz bir yaşantı olup insanın insana yabancılaşmasına yol açtığını belirtmektedir”.¹⁵⁷

Varoluşsal yalnızlığa değinen bir diğer araştırmacı olan Younger, varoluşsal yalnızlığın ölümü ve sonrasını düşünen her insanın hayatının bir parçası olduğunu ifade eder. Ona göre varoluşsal yalnızlık, insanın kendisiyle diğerleri arasındaki anlaşılmasız boşluktur. Bu düşüncenin pozitif ucunda ise ait olma, bağlı olma durumu bulunur. Younger ise bunu diğerleriyle bir olarak bütünün bir parçası olma durumu olarak açıklamaktadır.¹⁵⁸

4.4. ÖZGÜRLÜK KAYGISI

Her ne kadar diğer kaygı kaynaklarına kıyasla özgürlük kaygısının anlaşılması biraz daha zor olsa da tarih boyunca insanların özgürlükleri için yapmış oldukları fedakarlıkları göz önünde bulunduran May, böyle bir bağlılık için özgürlüğün çok derin

¹⁵⁵ Yapıcı, *a.g.m.*, s. 184.

¹⁵⁶ Yaşar, *a.g.m.*, s. 241-242.

¹⁵⁷ Ayhan Demir, *Üniversite Öğrencilerinin Yalnızlık Düzeylerini Etkileyen Bazı Etmenler*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1990, s. 23.

¹⁵⁸ Janet B. Younger, “The Alienation of the Sufferer”, *Advanced Nursing Science*, C. 17, S. 4, 1995, s. 60.

bir anlamı, insan olmanın özü ile çok temel bir ilgisinin olması gerektiğinden bahseder.¹⁵⁹ Özgürlük, kişinin bizzat haberi olsun veya olmasın, üzerine düşünsün veya düşünmesin eylem olarak özgürlük tüm insanların içinde olan bir yetidir.¹⁶⁰ İnsanın varoluşu ve özgürlüğü birbirinde ayrı düşünülemeyen iki ögedir. Yani esasen özgürlük, insan davranışının içgüdüler vasıtasıyla değil, varoluşuna bağlı olarak ortaya çıkmasıdır.¹⁶¹ May özgürlüğün, insanın kendi gelişiminde rol oynaması ve kendi kendine şekil verme kapasitesi olduğunu söylemektedir. Ayrıca özgürlük, dünya ve esasında gerçeklikle nasıl ilişki kuracağına bireyin kendisinin karar verdiği bir durumdur. Bu ona göre basitçe bir karara evet ya da hayır denilen bir karar değil, kendimizi yaratma gücüdür. Nietzsche'nin deyişiyle özgürlük, "asıl olduğumuz şeye dönüşme kapasitesidir".¹⁶²

Serbestçe düşünme ve davranma durumu¹⁶³ veya daha açık ifade edilecek olursa bir eylemi gerçekleştirme ve eylemi gerçekleştirirken ki iradeyi kendi isteği doğrultusunda kullanabilme anlamına gelen özgürlük yalnızca insana özgü bir edimdir. Özgürlüğün önemi seçilen şeyde değil, bireyin bir şeyi seçebilme realitesindedir. Bu edim Jaspers gibi bazı filozofların da ifade ettiği gibi varoluş ile iç içe geçmiştir. Ona göre insana varlığı özgürlük ile birlikte verilmiştir. Yani "insan kendi benliğinden salt kendisiyle değil, hürriyeti ile birlikte vardır".¹⁶⁴

Nihai kaygılardan biri olan özgürlükle politik bir özgürlük ya da insanın psikolojik farkındalığının arttırdığı olasılıkların genişliği kast edilmemektedir. Aslında bununla kişilerin yaşamlarına şekil vermesi ve doğal düzenin dışında kendisinin oluşturduğu bir evrende yaşadığı fikrine gönderme yapılmaktadır. Bu görüş "yaşamın bir zemini olmadığını yani varoluşsal açıdan özgürlüğün dışsal bir yapının yokluğu anlamına geldiğini savunur. Dışsal yapının yokluğu demek ise insanların kendi edimlerinden sorumlu olduğu anlamına gelir ki bu da insanda kaygıya neden olur".¹⁶⁵

Yalom'a göre, kişinin hayatında yapı sağlayan ve özgürlüğü gizleyen toplumsal ve psikolojik kurumların dumura uğramasıyla kişi hayatın varoluşsal bir gerçeği olan kendi özgürlüğü ile yüzleşir ki eğer buna hazırlıksızsa kaygı yaşamayı kaçınılmazdır.

¹⁵⁹ Rollo May, *Özgürlük ve Kader*, 6. Baskı, Okyanus Yayınları, İstanbul 2021, s. 13.

¹⁶⁰ Soren Kierkegaard, *Kaygı Kavramı*, trc. Türker Armaner, İş Bankası Yayınevi, İstanbul 2016, s. 111.

¹⁶¹ Erich Fromm, *Özgürlükten Kaçış - Faşizm, Demokrasi ve Özgürlük Üzerine*, trc. Şemsa Yeğin, Say Yayınları, İstanbul 2019, s. 50.

¹⁶² Rollo May, *Kendini Arayan İnsan*, 21. Baskı, Okyanus Yayınları, İstanbul 2021, s. 153-157.

¹⁶³ Fidan vd., *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, s. 2242.

¹⁶⁴ Jaspers Karl, *Felsefe Nedir?*, trc. İsmet Zeki Eyüboğlu (İstanbul: Say Yayınları, 1986), 71.

¹⁶⁵ Yalom, Irvin D. - R. "Josselson, Existential Psychotherapy", *Current Psychotherapies*. Ed: R. J. Corsini-D. Weddings, Brooks Cole, Australia 2008, akt. Yıkılmaz, a.g.t., s. 48-49.

Özgürlük ve sorumluluğun sebep olduğu özgürlükten kaçmak isteyen kişi “zorlanti, sorumluluğun yer değiştirmesi, sorumluluğun inkârı, özerk davranıştan kaçınma gibi savunma mekanizmaları geliştirmektedir”.¹⁶⁶

Kendi hayatının yazarı olma özgürlüğüne sahip olan insanın bireysel var olma için sorumlulukları vardır. Bu sorumluluğun anlamını ilk olarak Heidegger ardından Sartre keşfetmiştir. Heidegger belirli neden olan insandan ben, birisi, ego ya da insanoğlu olarak bahsetmek yerine “dasein” kavramını kullanarak insan varoluşunun ikili doğasını vurgulamak istemiştir. Ona göre birey “hem oradadır hem de orada olan şeyi oluşturur”. “Ego, birin içinde iki tanedir; deneysel ego ve nesnel ego, orada olan bir şey, dünyadaki bir nesne ve kendisini ve dünyayı oluşturan (yani sorumlu olan) aşkın(oluşturan) ego”. Bu tarzda algılanan sorumluluk özgürlüğe ayrılmaz şekilde bağlıdır. Birey dünyayı çok çeşitli şekillerde oluşturacak kadar özgür olmadıkça sorumluluk kavramının anlamı yoktur.¹⁶⁷

Özgürlüğün dinamiklerini inceleyen May, Paul Tillich’ten “insan kendisine ve kendi temel doğasına karşı çıkacak kadar özgürdür. İnsan kendi özgürlüğünden bile özgürdür, yani insanlığını temsil edebilir” şeklinde bir alıntı ile giriş yapar. Sonrasında özgürlüğü, ‘yapma özgürlüğü’ yani diğer adıyla varoluşsal özgürlük ve ‘oluş özgürlüğü’ yani bir diğer adıyla esansiyel özgürlük olarak iki boyutta ele alarak tanımlamaya çalışır. Yapma özgürlüğünü, bir mağazada kravat ya da bluz almak konusunda bir karar verme veya seçim yapma olarak tanımlamaktadır. Oluş özgürlüğünü ise yapma özgürlüğünün olmadığı durumlarda kişinin tutumunu seçme özgürlüğü olarak ifade etmektedir. Sözlüklerde yer alan “kölelik halinde bulunmamak”, “dış otoriteye bağlı olmamak” gibi negatif tanımların aksine May, tanımlarında “özgürlüğü seçim, karar verme kavramları gibi pozitif özelliklerle tanımlamaktadır”.¹⁶⁸ May’in tanımını yapmış olduğu oluş özgürlüğüne benzer bir şekilde özgürlüğü ele alan Frankl, “insan varlığının sonlu, özgürlüğünün ise sınırlı olduğunu ifade ederek insanın özgürlüğünün koşullardan bağımsız olmadığını ancak insanın koşullar karşısında alacağı tavır konusunda özgür olduğunu” belirtmektedir.¹⁶⁹

İnsan özgürlüğü yani bilfiil seçim edimi ile dışarının kendisine yakıştırılan kimliğin ötesinde olmayı tercih etmiştir. Zaten kendini inşa etmeden ilk haliyle kalan

¹⁶⁶ Yalom, a.g.e., 1999, s. 355-365.

¹⁶⁷ Kula - Erden, a.g.m., s. 29.

¹⁶⁸ May, a.g.e., s.75-80.

¹⁶⁹ Frankl, a.g.e., s.144.

kişinin özgürlüğünden bahsetmek mümkün değildir çünkü o hali bizzat kendisi değil, başkası seçmiştir. Ancak Sartre bunun özgürlüğe ters olduğunu ve hür insanın, başkaları tarafından belirlenemeyen insan olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁰

Bağımsız olarak varlığını sürdüren bir birey, insanlıkla beraberliğini devam ettirirken bağımsız olarak olumlu özgürlük durumuna sahiptir. Sonuç olarak insanlar her ne kadar özgür olduklarını inkâr ederek sorumluluktan kaçmaya çalışsalar da özgürlük, insan varoluşuna hem anlam katan hem de kaygıya sebep olan varoluşsal bir gerçekliktir demek mümkündür.¹⁷¹

5. VAROLUŞSAL KAYGILAR VE DİNDARLIK İLİŞKİSİ

Dört temel başlık altında ele alınan kaygıların dindarlıkla ilişkisi incelenecek olursa;

5.1. ANLAM KAYGISI VE DİNDARLIK İLİŞKİSİ

Anlamalı bir hayat noktasında pek çok psikolojik ve sosyal faktör merkezi bir rol oynamaktadır ki kişinin anlam dolu bir hayata sahip olup olmadığı ruhsal yapısında meydana gelen olumlu değişimlerden fark edilir. Din ise bu değişimlerin duygusal yansımaları ifade eder. Bu durumda mutluluğu, “anlam kazandıran eğilimlerin gerçekleştirilmesinden doğan iç huzur ve uyum” olarak tanımlamak mümkündür.¹⁷²

Bilindiği üzere din çok boyutlu bir yapıya sahiptir. Bununla bağlantılı olarak da insanların gerek tercihlerini gerekse tutumlarını etkileyen temel değerlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Psikolojik açıdan din, insanın dünyasına anlam kazandıran ve yaşamını şekillendirip kişiye görüş zenginliği kazandıran bir değerler alanıdır. Dolayısıyla insanın yaşamını anlamlandırdığı süreçte dinden oldukça faydalandığını söylemek mümkündür.¹⁷³

Din, hayata anlam katan sistemlerin başında gelir ve başka hiçbir yerde bulunmayan bir anlam potansiyeline sahiptir. İnanç sistemi etrafında yapılan kognitif yapı, bireyin karşılaştığı ve psiko-sosyal uyumunu bozan hayat olaylarını algılama ve anlamlandırmada devreye girerek, bir nevi filtre işlevi görür. Anlam, içerisinde gerçekleştirilmeyi bekleyen amaçları da barındırır fakat hedeflenen bu amaçlar istenilen doğrultuda gerçekleşmeyebilir veyahut olumsuz tecrübe ile gerçekleşme imkânı

¹⁷⁰ Doğan, *a.g.t.*, s.44.

¹⁷¹ Yıkılmaz, *a.g.t.*, s.51.

¹⁷² Bahadır, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁷³ Şentürk - Yakut, *a.g.m.*, s. 53.

bulamayabilir. Bunun bilincine varan insan ise kalıcı amaçlara ihtiyaç duyar ve bu ihtiyaçlarda onu dinî bir söylemle karşı karşıya getirir. Nihayetinde “*din, insanın doyumsuzluğuna ebedi amaçlarla ve dünya-ötesi kalıcı hedeflerle cevap verir*”.¹⁷⁴

Geliştirilen hipotezlerden biri insanın dünyadaki hedefi ve gayesi noktasında aklın yetersiz kaldığı zamanlarda din, dünya anlayışındaki boşlukları doldurmak için -kısmi de olsa- bir açıklama sunduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁵ Anlam bütünüyle dini değildir. Ancak en güçlü ve tatmin edici konuma dini bir içeriğe sahip olduğu zaman ulaşır.¹⁷⁶ Çünkü dinin hayatın her alanına hâkim oluşuyla onu anlamlandıracak büyük bir güce sahiptir. Din, bilinmeyen ve anlamlandırılmayan pek çok hususta tatminkâr cevaplar vererek soruların cevaplarını açıklığa kavuşturur. Bu konuda yapılan araştırmalar güçlü dinî inanca sahip bireylerin hayata bir anlam yükleme noktasında olumlu bir algılama düzeyine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin “*ABD’de 2000’den fazla insana niçin dindar oldukları sorulduğunda en yaygın olarak ‘din hayatımıza anlam veriyor’*”¹⁷⁷ cevabını vermişlerdir.

Tüm bunlara bağlı olarak dinin bir amacı da anlam arayışıdır demek mümkündür ancak buradan yola çıkarak her anlam arayışı dini bir arayıştır demek yanlış olur. İnsanoğlu din haricinde bir diğeri ile duygusal etkileşime girerek, bir iş yaparak veya bir eser ortaya koyarak, sanatsal işlerle uğraşarak, bir felsefi görüşe veya ideolojiye bağlanarak da anlam ihtiyacını giderebilir. Yani anlam ihtiyacını karşılamak için illa bir dini inanca ihtiyaç duymaz. Ancak her ne olursa olsun bunların hiçbirisi bir bütün olarak hayatın anlamının ne olduğu sorusuna değinmez. Yani dinin en önemli fonksiyonlarından birinin hayatta anlam bulmak olduğu ifade edilebilir.¹⁷⁸

Dinî inançların karmakarışık dünyada sağlıklı bir anlam arayışı için en güvenli parkuru insanlara sunduğu açık bir gerçektir. Bununla ilişkili olarak inançlı ve inançsız bireylerin anlam dünyasına yönelik benzetmeye değinmek yerinde olacaktır. O, ateisti çölde bitmiş çalıya, Yaratıcı’dan yardım dileyeni ise ırmak kenarına dikilmiş bir ağaca benzetir. Çölde bitmiş çalı, iç kaynaklarını tükettiği zaman çürüyüp solar, ırmak kenarına

¹⁷⁴ Bahadır, *a.g.e.*, s. 115-116; Karaca, *a.g.e.*, ss. 113-114.

¹⁷⁵ Charles Y. Glock, “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, *Din Sosyolojisi*, drl. Yasin Aktay- M. Emin Köktaş, 4. Basım, Vadi Yayınları, İstanbul 2017, s. 304.

¹⁷⁶ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 70.

¹⁷⁷ Karaca, *a.g.e.*, ss. 80-114.

¹⁷⁸ Karlı, *a.g.m.*, s. 177.

dikilmiş ağacın ise dünyayla paylaştıkça boşalan deposu, kendinden ötedeki kaynak tarafından yeniden doldurulur ve asla kurumaz.¹⁷⁹

Allport'a göre, "dini his, bireyi anlamlı bir şekilde bütün varlığıyla ilişkilendiren bütüncül tavidir. Dini hissin karşılık geldiği objeler birey için derin ve köklü anlamları kapsamaktadırlar. Olgunlaşmış dini his bireye bütüncül bir hayat felsefesi sunarak onun hayat tecrübelerini bir anlam ve düzen sistematiğine sokmalıdır."¹⁸⁰ Nihayetinde insan varoluşunu keşfederken neden var olduğunu, kainatla ilişkisini anlamlandırmaya çalışır. Neredeyse tüm dinlerin özünde de bu soruların cevapları yer almaktadır. Bu nedenle hayatı anlamlandırma çabası içinde olan insan kendini dini hakikatlere yakınlaştırmaya çalışır.¹⁸¹

5.2. ÖLÜM KAYGISI VE DİNDARLIK İLİŞKİSİ

İnsan, kaçınılmaz ve evrensel bir olgu olan ölümün hissettirdiği korku ve kaygı kaynaklı olumsuz etkileri azaltmak için kültürel, felsefi ve dinsel araçlara yönelmektedir. Antropoloji ve etnoloji gibi bilim dallarının yapmış olduğu araştırma sonuçları ölüm ve din kavramının birbiriyle yakından ilişkili olduğunu belirtmiş ve bu ilişkinin çok eski tarihlere dayandığını ortaya koymuştur.¹⁸²

Yirminci yüzyılın başlarından itibaren özellikle Freud ve Ellis gibi seçkin teorisyenlerin nevroz ve akıl hastalıklarının sebebi olarak dini göstermesinden dolayı bilim ve din arasında uyumsuzluklar hakimiyetini sürdürmüştür.¹⁸³ Ancak günümüzde yapılan araştırma sonuçlarından yola çıkan bilim dünyası, dinin ruh ve beden sağlığına negatif bir etkisinin olabileceği gibi pozitif bir etkisinin de olduğunu kabul eder hale gelmiştir.¹⁸⁴

Bazı araştırmacılar dinî inancın temelinde ölüm korkusunun bulunduğunu ifade etmektedirler. Mesela dine karşı olumsuz tutumlarıyla bilinen Freud'a göre din, çaresizlik ve engellenme durumlarının meydana getirdiği sıkıntılara karşı bir savunma mekanizmasıdır. Jung ise dinlerin çoğunluğunun, nihai ölüm amacına hazırlanmaktan

¹⁷⁹ Göka, a.g.e., s. 163.

¹⁸⁰ Gordon W. Allport, *Birey ve Dini*, trc. Bilal Sambur, Elis Yayınları, Ankara 2004, ss.12-40.

¹⁸¹ Saffet Kartopu, "Dini Yaşayışta Hayatı Sorgulama ve Anlam Arayışı", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S.3, 2013, s. 85.

¹⁸² Murat Yıldız, "Ölüm Kaygısıyla Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Yorum", *Düşünen Siyaset*, S. 1, 1999, s. 106.

¹⁸³ Merve Halıcı Kurtulan, "Ölüm Kaygısı, Tinsellik, Dindarlık Eğilimi ve Varoluş Kaygısı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi", *Spiritual Psychology and Counseling*, C. 1, S. 2, 2016, s.164.

¹⁸⁴ Mustafa Köylü, "Ruh Sağlığı ve Din: Batı Toplumu Açısından Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 23, S. 23, 2007, s. 79.

başka bir amacı olmayan, hayata olduğu kadar ölüme de hazırlanmaya yönelik karmaşık sistemler olduğunu ifade eder.¹⁸⁵ Fromm, ölüm kaygısından sıyrılmak isteyenlerin dünyevileşmekten uzak durmaya gayret göstermesi gerektiğini yani yaşama sahip olunacak tek şey gibi sıkı sıkıya bağlanılmaması gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁸⁶ Bu noktada ise inanç devreye girmektedir. Tanrı kullarına ebedi hayatın (ahiret inancı) kapılarını açarak ölümsüzlük arzusu olan ve yok olmaktan korkan insanlara psikolojik açıdan destek olmaktadır. Zira Tanrı'ya sığınma ölümü kabullenmede ve ölüm kaygısını yenmede en önemli unsurlardan biridir.¹⁸⁷ Göka, ölümle başa çıkmada, acıları hayata anlam kazandırma yönünde dönüştürebilmenin payının büyük olduğunu ifade etmekte ve bu noktadaki başarı düzeyinin bireyin değer dünyası, dünya görüşü ve anlam haritalarıyla doğru orantılı olduğunu belirtmektedir. Bunlara ek olarak dini inançlar, dayanışma, iyimserlik, umutlandırma gibi işlevlerinin yanı sıra, ölüm ötesi hayat konularında olumlu görüş bildirme, sabretmeyi önerme ve Yaratıcıya güvenme gibi olumlu ruhsal potansiyeller içeriyor diyerek ölüm hususunda dini inançların önemine vurgu yapmaktadır.¹⁸⁸

Dindarlığın ölüm korkusunu hafiflettiğini öne süren ve teorik olarak bunu ispatlamaya çalışan araştırmalar ve bunların yorumlarıyla ilgili olarak kısaca şunlar söylenebilir: Her şeyden önce ölüm, psikolojik olarak kabul edilmesi çok zor bir gerçektir. Çünkü insan, kendi yok oluşunu ve tükenişini düşünmek bile istememekte, geçmişteki anılar ve gelecekle ilgili ümitleriyle yaşamaktadır. İşte din, bu noktada insana büyük bir yardım sunmaktadır. Zira Tanrı'ya sığınma, ölümü kabullenmede en önemli unsurlarda birisi olmakla birlikte din, insana bir gelecek vaadinde bulunarak, ölümsüzlüğe erişmesine imkân tanımaktadır. Şöyle ki gerçek manada inanan insan, ölümü doğurabilecek şeylerden korkmadığı gibi, ölümden de çok fazla korkmamaktadır. Çünkü o, bunların arkasında bulunan esas güce inanmakta, bu tür olayların tek başlarına bir güç olmadıklarını bilmekte ve hastalık düzeyinde bir korku yaşamamaktadır. Bu manada insanın devamlı bir Allah şuuru ile yaşamasının, bu konuda kendisine yardımcı olabileceğini söylemek mümkündür. Sonuç olarak ölümün, insanın maddi varlığının sona ermesi olarak tanımlanması ve manevi alanın ise en mükemmel şekilde dinsel çerçevede teşekkülünden dolayı, ölüm ile din arasındaki ilişki, son derece açıktır.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Karaca, a.g.e., s. 243.

¹⁸⁶ Erich Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, trc. Aydın Arıtan, Arıtan Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 172.

¹⁸⁷ Karaca, a.g.e., s. 250.

¹⁸⁸ Erol Göka, *Hoşçakal Kayıp, Matem ve Hayatın Zorlukları*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018, ss. 194-195.

¹⁸⁹ Karaca, a.g.e., ss. 252-253.

5.3. YALNIZLIK / YALITILMIŞLIK KAYGISI VE DİNDARLIK İLİŞKİSİ

Yalnızlık genel anlamda kişilerin toplum ve çevresi tarafından anlaşılmadığını düşünüp onlara yabancılaştığı ve bu sebeple sosyal bütünleşme duygusunu kaybedip yakınlık kurmasına sebep olacak olanakları bulamayan ve dolayısıyla duygusal olarak zorlayan bir süreçtir. Tanımlanan yalnızlığın gerek ortaya çıkmasında gerekse onunla baş etmede çeşitli fiziksel, psikolojik ve sosyal faktörler etkilidir. Bu faktörlerden bir tanesinin de kapsayıcı sosyo-kültürel bir unsur olan din ve dindarlık olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle dinin sosyal hayattaki yansıması olan gerek duygusal tecrübeleri ve düşünceleri gerekse davranışları ciddi anlamda etkileyen, dindarlığın yalnızlık ile bağlantısından söz etmek mümkündür.¹⁹⁰

Din-sağlık ilişkisini yalnızlık üzerinde açıklamaya çalışan Jones'a göre yalnızlık ve sağlık çalışması, din ve sağlık çalışması açısından birçok benzerlik arz eder. Bu iddia Cacioppo'nun, yalnızlık ve sağlık arasında dört muhtemel vasıta olduğu tespitine dayanır: (1) Sağlık ile ilgili tutumlar (vücut kitlesi, uyuşturucu vb. madde kullanımı, tıbbî uygunluk). (2) Kardiyovasküler hareket. Yalnızlık ile ilişkili bazı önemli bağıntılar bulunmuş; tehlike ve düşmanlık hisleri gibi diğer arabulucu faktörler tartışılmış; yapayalnız olanların dünyayı daha tehditkâr gördükleri sonucuna ulaşılmıştır. (3) Kortizol aşamalar. Aynı şekilde yalnız olan ve yalnız olmayan topluluklar arasında hiçbir fark bulunamamıştır. (4) Bilimsel olarak ölçülmüş uyku kalitesi. Görünüşe göre yalnızlık ile düşük seviyelerde seyreden uyku kalitesi arasında olumlu yönde ilişkiler olduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu durum, yalnızlığın olumsuz sağlık koşullarını artırıcı bir etki ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Jones din ile Cacioppo'nun sözünü ettiği mekanizmaların dörtte üçü arasında ilişkiler bulunmasından dolayı dinin yalnızlıktan daha kuvvetli bir etki ortaya koyduğunu söyleyerek bu konuya dikkat çeker.¹⁹¹ Kızılgeçit, bu verinin, bireyin yalnızlık düzeyinin düşük olması durumunda daha sağlıklı olma imkânı bulacağını gösterdiğini ve elde edilen negatif ilişkinin zayıf da olsa, dindarlık düzeyinin yüksek olması durumunda bireyin daha sağlıklı olabileceğini ifade eder.¹⁹²

Dünya genelinde ve özelde Türkiye'de yapılan araştırmalar incelenecek olursa; kültürler arası (Puerto Rico'lu öğrencilerle USA'lı öğrenciler) araştırma yapan bazı

¹⁹⁰ Muhammed Kızılgeçit, *Din Değerler ve Sağlık*, ed. Hayati Hökelekli, 1. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul 2017, ss. 536-537.

¹⁹¹ James W. Jones, "Din, Sağlık ve Din Psikolojisi: Din ve Sağlık Konusunda Yapılacak Hangi Araştırmalar, Dini Anlamımıza Yardımcı Olur?", *Bilimname*, trc. Behlül Tokur - Güven Metin C. XXIII, 2012, s. 234.

¹⁹² Kızılgeçit, *a.g.e.*, s. 535.

araştırmacılar yalnızlık ve dindarlık arasında anlamlı negatif bir ilişki olduğunu ortaya koymuşlardır. Bir diğer araştırmacı grup ise Kanadalı ve Portekizli yaşlılar örnekleminde yola çıkarak; dini grup ve pratiklere katılım, yalnızlık karşısında bireyin toplumla bütünleşerek ait olma duygularını güçlendirir ve buna ek olarak iç huzuru arttırarak dayanma gücü ve inanç noktasında da büyük destek sağlar.¹⁹³ Türkiye’de dinsel hayatla psiko-sosyal uyum göstergeleri arasındaki ilişkiyi inceleyen Yaparel, çalışmasının sonucunda çok boyutlu yapıya sahip dinsel hayat ile yalnızlık arasında tek boyutlu ve tek yönlü bir boyut olmadığını, dinsel hayatın herhangi bir boyutu ile yalnızlık arasındaki ilişki bazı yaş gruplarında olumlu, bazılarında ise olumsuz çıktığını açıklamıştır.¹⁹⁴

Sonuç olarak çok boyutlu bir yapıya sahip olan dindarlık ile gündelik hayatın akışı içerisinde farklı formlarda ortaya çıkan yalnızlık, insanî tecrübenin temel görüntülerindendir. Dolayısıyla bahsedilen her iki beşerî olgu arasında bir ilişkiden söz etmek mümkün olsa da ikisi arasındaki ilişkinin hem dindarlık hem de yalnızlık tipine göre değişmesi sebebiyle oldukça karmaşık olduğu söylenebilir. Buna bağlı olarak bazı araştırmacılar dinin yalnızlığa karşı güçlü bir savunma olduğunu söylerken, bazıları dinin duygusal boyutunu harekete geçiren temel güdünün kişisel yalnızlık hissi olduğunu, bazıları da dinî hayata sıkı sıkıya bağlanmanın sadece yalnızlık duygusuyla açıklanamayacağını ifade etmektedirler.¹⁹⁵

5.4. ÖZGÜRLÜK KAYGISI VE DİNDARLIK İLİŞKİSİ

Varoluşçu anlayışta insan olmak, özgür olmanın (Frei-sein) zorunlu bir sonucu olarak aynı zamanda, sorumlu olmak (Verantwortlich-sein) anlamına gelmektedir.¹⁹⁶ İnsana özel ve insanca yaşamının hayatî önemini vurgulayan temel niteliklerden biri olan varoluşsal özgürlüğün altında yatan kavram iyi ya da kötü, bireylerin kararları, eylemleri, davranışları ve koşulları da dahil olmak üzere kendilerinden sorumlu oldukları, kendisini ve dünyasını oluşturduğu kavramdır. Bu tarz bir sorumluluk ile özgürlük ayrılmaz bir bütündür. Buna göre dünyayı çok çeşitli biçimde oluşturacak düzeyde özgür olmadıkça sorumluluk kavramı da anlamını yitirir. Yani aslında özgürlük asıl değerine, sorumlulukla

¹⁹³ Rokach, Ami Neto F., And Orzeck, Tricia, (2004). Coping with loneliness in old age: A cross-cultural comparison, *Current Psychology: Developmental, Learning, Personality Social*, 23(2), ss.124-137’den aktaran Muhammed Kızılgeçit, “Yalnızlık Dindarlık İlişkisi”, *Din, Değerler ve Sağlık*, ed. Hayati Hökelekli, 1.Baskı, Dem Yayınları, İstanbul 2017, s. 533.

¹⁹⁴ Yaparel, a.g.t.

¹⁹⁵ Yapıcı, “Gençlerde Dindarlığın Farklı Görüntüleri ile Yalnızlık Arasındaki İlişkiler: Çukurova Üniversitesi Örneği”, s. 186.

¹⁹⁶ Bahadır, a.g.e., s. 118.

beraber yaşandığı zaman ulaşır. Bir anlamda ne kadar özgürlük isteniyorsa, o kadar sorumluluk sahibi olmak gerekir.¹⁹⁷ Gestaltçı yaklaşıma göre seçimleri doğrultusunda yaşayan insanın seçimleriyle birlikte, o seçimde karar kılmaktan doğan mutlak bir sorumluluğu vardır. İnsan bu sorumluluğundan kaçamaz, kaçtığı takdirde varoluşuna aykırı davranmış olur.¹⁹⁸

Dinin ağırlığını hissettirdiği alanlardan biri, kuşkusuz sorumluluktur. Sorumluluğun olmadığı bir yerde dindarlık, kulluk bilinci ve değerlerden söz etmek pek mümkün değildir. Din, ortaya koyduğu her hükmü, sorumlulukla koruma altına alır. Dindar bir birey tanrısına karşı hissetmiş olduğu sorumluluk duygusuyla dinin emirlerini yerine getirmeye çalışır. Dindar birey bunu zorunluluk sebebiyle değil, sevgi eksenli sorumluluk duygusuyla yapmaktadır.¹⁹⁹ Bahadır'ın yapmış olduğu araştırma sonuçları da bu düşüncüyü destekler niteliktedir. Elde etmiş olduğu bulgulara göre yüksek dindarlık düzeyinde bulunanlardan sorumluluk düzeyi güçlü olanlar %89,9 olarak tespit edilirken, düşük dindarlık düzeyindekilerde bu oran %31,1 olarak tespit edilmiştir.²⁰⁰

Sorumluluk kişiye yüklenen bir yük değil, sahip olunan eşsiz varoluşsal niteliklerle doğal olarak karşısına çıkan bir sonuçtur. Kişiye zıtlıkları birbirinden ayırarak özgür karar verebilme yetisi sağlayan aktif irade gücü beraberinde sorumluluk duygusunu da getirmektedir. Daha öz bir ifade ile insan yaratılışından, tabiatı gereği sorumludur.²⁰¹ İnsanın bu niteliğine Allah Teâlâ “*Doğrusu biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi*”²⁰² ayeti ile vurgu yapmaktadır.

Kartopu, Geçer ve Hacıkeleşoğlu'nun yapmış olduğu dindarlık eğilimine göre bireysel-sosyal sorumluluk duygu düzeylerinin karşılaştırılmasından elde edilen sonuçlara göre; hayatında dinin bir anlamı ve amacı olduğunu düşünen bireylerin bireysel ve sosyal sorumluluk duygu düzeyi bu şekilde düşünmeyenlere göre daha yüksektir ve kendisini dindar olarak görenlerin bireysel ve sosyal sorumluluk puanları bu şekilde düşünmeyenlere göre daha yüksektir.²⁰³ Buna ek olarak Kazel'in yapmış olduğu

¹⁹⁷ Yalom, 2018, a.g.e, s. 298; Sema Yılmaz, *Irvin D. Yalom'un Psikoterapi Yaklaşımında Varoluşsal Kaygı ve Din*, Grafiker Yayınları, Ankara 2023, s. 105; Bahadır, a.g.e., ss. 57-60.

¹⁹⁸ Cüceloğlu, a.g.e., s. 486.

¹⁹⁹ Bahadır, a.g.e., s. 124.

²⁰⁰ Abdülkerim Bahadır, *Hayatın Anlam Kazanmasında Psiko-Sosyal Faktörler ve Din*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1999, s. 186-187.

²⁰¹ Bahadır, a.g.e., s. 125.

²⁰² *Kur'an'ı Kerim*, Ahzab Suresi, Ayet 72.

²⁰³ Saffet Kartopu vd., “Sorumluluk Duygusu ve Dindarlık: Üniversite Öğrencileri Üzerine Ampirik Bir Araştırma”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 58, Ağustos 2018, s. 486.

araştırmada, orta yetişkinlik dönemindeki sorumluluk ve dindarlık ilişkisiyle ilgili olarak, orta yetişkinlerin sorumluluk duygu ve davranış düzeyleri ile dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre sorumluluk ile dindarlık arasında hem duygu hem de davranış boyutunda pozitif yönde ve orta düzeyde bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.²⁰⁴

Sonuç olarak merkezine insan sorununu yerleştiren varoluşçu felsefe ve varoluşçu psikoterapi bireylerin sorgulamalarına ve bunun devamında ortaya çıkan çatışmalara cevaplar aramaktadır. Bu çatışmaları ele alan akımlar genel ve özel olarak ortaya çıkan kaygıların sebeplerini inceleyip bunlarla baş etmenin yollarını aramaktadır. Fakat genel olarak bu bölümde yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere akıl bir noktada yetersiz kalmaktadır. Bu noktada din, dünya anlayışındaki boşlukları dolduracak bir güçle insanlara destek sağlamaktadır. Nihayetinde din yalnızca dünya hayatında ihtiyaç duyulan sınırlı amaçlarla değil, dünya ötesi kalıcı olduğu düşünülen amaçlarla da cevaplar vermektedir.

Buradan yola çıkarak dini inancı olan ve bu inancı bireysel ve sosyal yaşantısına yansıtan yani dindar olduğu düşünülen bireylerin kaygılarının dini inançlarıyla nasıl bir ilişkisi olduğu anlamak ve yorumlamak amacıyla bir sonraki bölümde anket ve analiz çalışmaları yapılmıştır.

²⁰⁴ Yasin Samet Kazel, “Orta Yetişkinlik Döneminde Sorumluluk ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Nicel Bir Araştırma”, *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, C. 7, Haziran 2023, s. 66.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÖNTEM

1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Araştırmanın amacı varoluşsal kaygıları ve dini tutumun bu kaygılarla olan ilişkisini incelemektedir. Araştırmanın sonucunda bireylerin dini tutumun sosyo-demografik değişkenler göz önünde bulundurularak varoluşsal kaygı ile bir ilişkisi olup olmadığı sorusunun cevabına ulaşmak hedeflenmiştir.

Literatürde varoluşsal kaygının alt boyutlarını ele alan az sayıda çalışma bulunmaktadır.²⁰⁵ Bunun yanı sıra ölüm kaygısı, anlam arayışı gibi tek boyutu ele alan çalışmalar ²⁰⁶ daha çoğunluktadır. Bu çalışmada ise varoluşsal kaygının tüm boyutları yani ölüm, yalnızlık, özgürlük ve anlamsızlık bir arada ele alınacaktır. Varoluşsal kaygı ve dini tutum ilişkisini çeşitli yaş, cinsiyet, eğitim ve medeni duruma sahip geniş bir örneklem grubuyla ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle varoluşsal kaygı ve dini tutum arasındaki ilişkiyi pek çok sosyo-demografik değişken göz önünde bulundurularak incelenmesi hedeflenen bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. ARAŞTIRMANIN TEMEL VE ALT PROBLEMLERİ

Araştırmanın temel problemini örneklemin varoluşsal kaygı ve dini tutum düzeyleri arasındaki ilişkiler oluşturmaktadır. Araştırmanın alt problemleri olarak da şu sorulara cevap aranmıştır:

1. Örneklem grubunun varoluşsal kaygı düzeyleri nasıldır?
2. Örneklem grubunun dini tutum düzeyleri nasıldır?
3. Varoluşsal kaygı ve alt boyutları ile dini tutum düzeyleri arasında ilişki var mıdır?
4. Varoluşsal kaygı ölçeği alt boyutları katılımcıların dini tutum düzeylerini yordamakta mıdır?
5. Yaşa göre katılımcıların varoluşsal kaygı ölçeği alt boyutları ve dini tutum genel puanları arasında fark var mıdır?

²⁰⁵ Kırac, *Dindarlık Eğilimi*, a.g.t.; Kula- Erden, a.g.m.; Yıkılmaz, a.g.t.

²⁰⁶ Bahadır, a.g.e.; Dağlı, a.g.t.; Karaca, a.g.e.; Şentürk - Yakut, a.g.m..

6. Cinsiyete göre katılımcıların varoluşsal kaygı alt boyutları ve dini tutum genel puanları arasında fark var mıdır?

7. Medeni duruma göre katılımcıların varoluşsal kaygı alt boyutları ve dini tutum genel puanları arasında fark var mıdır?

8. Eğitim düzeyine göre katılımcıların varoluşsal kaygı ölçeği alt boyutları ve dini tutum genel puanları arasında fark var mıdır?

9. Gelir düzeyine göre katılımcıların varoluşsal kaygı ölçeği alt boyutları ve dini tutum puanları arasında fark var mıdır?

3. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ

Araştırmanın temel hipotezi; dini tutum ve varoluşsal kaygı değişkenleri arasında negatif bir ilişki olduğu yönündedir. Bununla birlikte araştırmada aşağıdaki hipotezler test edilmiştir.

A. Örneklem grubunun varoluşsal kaygı alt boyut puanları yaşa göre farklılaşmaktadır. Buna göre yaş grupları arttıkça varoluşsal kaygı puanları anlamlı derecede azalmaktadır.

B. Örneklem grubunun varoluşsal kaygı alt boyut puanları cinsiyete göre farklılaşmaktadır. Buna göre kadınların varoluşsal kaygı alt boyut puanları erkeklerin puanlarına göre anlamlı derecede yüksektir.

C. Örneklem grubunun medeni durumu ile varoluşsal kaygı alt boyut puanları arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre bekarların varoluşsal kaygı puanları evlilere göre daha yüksektir.

D. Örneklem grubunun varoluşsal kaygı alt boyut puanları eğitim durumuna göre farklılaşmaktadır. Buna göre eğitim düzeyi arttıkça varoluşsal kaygı alt boyut puanları azalmaktadır.

E. Örneklem grubunun varoluşsal kaygı alt boyut puanları gelir durumuna göre farklılaşmaktadır. Buna göre örneklemin gelir düzeyi arttıkça varoluşsal kaygı alt boyut puanları azalmaktadır.

F. Örneklem grubunun dini tutum puanları yaşa göre farklılaşmaktadır. Buna göre yaş yükseldikçe dini tutum puanları anlamlı derecede yükselmektedir.

G. Örneklem grubunun dini tutum puanları cinsiyete göre farklılaşmaktadır. Buna göre kadınların dini tutum puanları erkeklerin puanlarından anlamlı derecede yüksektir.

H. Örneklem grubunun medeni durumu ile dini tutum puanları arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre evlilerin dindarlıkları bekarlara göre daha yüksektir.

İ. Örneklem grubunun dini tutum puanları eğitim durumuna göre farklılaşmaktadır. Buna göre eğitim düzeyi arttıkça dini tutum puanları azalmaktadır.

J. Örneklem grubunun dini tutum puanları gelir durumuna göre farklılaşmaktadır. Buna göre örneklemin gelir düzeyi arttıkça dini tutum puanları azalmaktadır.

4. ARAŞTIRMANIN EVRENİ VE ÖRNEKLEMİ

Araştırmanın evrenini Türkiye’de yaşayan çeşitli yaş, cinsiyet, medeni ve sosyo-ekonomik duruma sahip bireyler oluşmaktadır. Farklı şehirlerden katılım sağlayarak araştırmanın örneklemini oluşturan 15-65+ yaş arasında olan 467 birey basit tesadüfi örnekleme yoluyla seçilmiştir. Anket çalışması genel itibariyle internet üzerinden katılımcılara ulaştırılmıştır. Bununla birlikte gerek okuma gerekse teknoloji ürünleri kullanmada zorluk yaşayan birkaç yaşlı bireyle anket çalışması yüz yüze gerçekleştirilmiştir.

5. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE SINIRLILIKLARI

Araştırmada din, dindarlık ve varoluşsal kaygı konuları üzerinde durulmuştur. Bu araştırmaya yönelik çalışmalar 2023 yılı içerisinde, anket uygulamasından yararlanılarak internet üzerinden yapılmış ve Türkiye’nin farklı şehirlerinde ikamet eden bireylere ulaşmak hedeflenmiştir. Yapılan araştırma basit tesadüfi örnekleme yoluyla seçilen 15-60+ yaş üzeri arasında değişen 467 bireyle sınırlıdır ve belli bir zaman aralığında yapılacağından kesitsel bir çalışmadır. Bu nedenle araştırma bulguları araştırmanın yapıldığı zaman dilimi için geçerlidir. Yapılan araştırma kullanılan “Varoluşsa Kaygı Ölçeği” ve “Ok-Dini Tutum Ölçeği” ölçme araçlarının ölçüm düzeyi ile sınırlıdır.

6. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Araştırmada verilerin toplanması amacıyla “Kişisel Bilgi Formu” “Varoluşsal Kaygı Ölçeği” ve “Ok-Dini Tutum Ölçeği”nden yararlanılmıştır.

6.1. KİŞİSEL BİLGİ ANKETİ

Kişisel bilgi formu kısmında örneklem grubunun yaşı, cinsiyeti, medeni durumu, sosyo-ekonomik düzeyi, eğitim durumu ile ilgili sorular bulunmaktadır.

6.2. VAROLUŞSAL KAYGI ÖLÇEĞİ

Murat Yıkılmaz tarafından geliştirilen bu ölçek, bireylerin varoluşsal kaygılarını dört alt boyutta ölçmek amacıyla geliştirilmiştir. Bu alt boyutlar; ölüm kaygısı (5 madde), anlamsızlık kaygısı (10 madde), yalıtılmışlık kaygısı (5 madde) ve özgürlük kaygısı (5 madde)'dir. Varoluşsal kaygı ölçeği toplamda 25 maddeden oluşmaktadır ve 'bir' (beni hiç yansıtmıyor) ile 'beş' (beni tamamen yansıtıyor) arasındaki derecelerin işaretlenmesi ile cevaplandırılmaktadır. Ölüm kaygısı alt ölçeğinin maddeleri (5, 7, 16, 20, 25) 5. madde ters diğer maddeleri düz puanlanmaktadır. Anlamsızlık kaygısı alt ölçeğinin maddelerinin (1, 2, 6, 8, 9, 13, 15, 17, 18, 19) tamamı ters puanlanmaktadır. Yalıtılmışlık alt ölçeğinin (3, 4, 12, 21, 22) ve özgürlük alt ölçeğinin (10, 11, 14, 23, 24) tüm maddeleri düz puanlanmaktadır. VKÖ'den alınan toplam puanların yüksekliği bireyde varoluşsal kaygı düzeylerinin yüksek olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Ölçeğin güvenirliğini test etmek için yapılan analizlerde VKÖ'nün iç tutarlık katsayısının $\alpha=.85$ olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Ölçeğin, anlamsızlık alt ölçeği iç tutarlık katsayısı $\alpha=.87$, ölüm alt ölçeği iç tutarlık katsayısı $\alpha=.79$, yalıtılmışlık alt ölçeği iç tutarlık katsayısı $\alpha=.70$ ve özgürlük alt ölçeği iç tutarlık katsayısı $\alpha=.71107$ olarak belirlenmiştir. VKÖ'nün iki yarım güvenirliğinin test edilmesi için yapılan analizlerde analizler Cronbach Alfa iç tutarlık katsayısı birinci yarım için .73 diğer yarım için .74 olarak bulunmuştur.²⁰⁷

6.3. OK-DİNİ TUTUM ÖLÇEĞİ

Üzeyir Ok tarafından geliştirilmiş olan bu ölçek biliş, duygu, davranış ve Tanrı ile ilişkili olmak üzere 4 alt boyuttan oluşmaktadır. Yapılan açımlı ve doğrulayıcı faktör analizleri ve güvenirlik madde analizleri ışığında her bir boyutu en iyi ölçen 2 madde belirlenmiştir. Toplam 8 maddeden oluşan ölçek, 5'li likert tipindedir. Buna göre "hiç katılmıyorum", "katılmıyorum", "az katılıyorum", "çoğuna katılıyorum", "tamamına katılıyorum" şeklindeki ifadeler sırasıyla 1'den 5'e kadar puanlanmaktadır. Ölçekte yer alan 2.madde ("Dini inancın insanlara yararından çok zararının olduğunu düşünüyorum") ve 6.madde ("Dinin gereksiz olduğunu düşünüyorum") ters puanlanmaktadır. Ölçekte alınan en yüksek puan 40 iken, en düşük puan 8'dir. Ok iki farklı örneklem ve çalışmada

²⁰⁷ Yıkılmaz, a.g.t., s. 107.

geliştirmiş olduğu ölçeğin yüksek iç tutarlılığa sahip olduğunu ortaya koymuştur. Ölçeğin iç tutarlılığı .81 ve .91’dir.²⁰⁸

7. ÖLÇEK GÜVENİRLİK

Tablo 1. Güvenirlik Tablosu

Ölçek Puanları	Cronbach Alfa	Madde Sayısı
Varoluşsal Kaygı	0,865	25
Ölüm Kaygısı	0,704	5
Yalnızlık Kaygısı	0,76	5
Özgürlük Kaygısı	0,802	5
Anlamsızlık Kaygısı	0,907	10
Dini Tutum	0,849	8

Varoluşsal kaygı ölçeği ve alt boyutları ile dini tutum ölçeğinin güvenilirliği Cronbach alfa ile elde edilmiştir (bkz. Tablo 1). Varoluşsal kaygı ölçeği için güvenilirlik katsayısı 0.865 olup ölüm kaygısı alt boyutu için 0.704; yalnızlık kaygısı alt boyutu için 0.76, özgürlük kaygısı alt boyutu için 0.802 ve anlamsızlık kaygısı alt boyutu için 0.907 olarak elde edilmiştir. Dini tutum ölçeği için ise güvenilirlik 0.849 olarak elde edilmiştir. Tüm güvenilirlik katsayısı 0.70 ve üzerindedir. Her iki ölçekte güvenilirlidir.

8. VERİ ANALİZ YÖNTEMİ

Araştırmanın amacına ve problemine uygun olarak hazırlanan anket formu Ocak 2023 – Haziran 2023 tarihleri arasında internet üzerinden Google Form aracılığıyla ve doğrudan anket formu kullanılarak yüz yüze toplanmıştır. Verilerin analizi ise SPSS 28.0 programı kullanılarak yapılmıştır. Katılımcıların demografik değişkenlerine göre dağılımı verilmiş olup varoluşsal kaygı ve alt boyut puanları ile dindarlık genel puanlarına göre tanımlayıcı istatistikler yer verilmiştir. Varoluşsal kaygı ve alt boyut puanları ile dindarlık genel puanlarının normalliği için çarpıklık ile basıklık değerleri bakılmış olup bu değerler ± 2 arasındaysa puan dağılımı normaldir.²⁰⁹ Varoluşsal kaygı ve alt boyut puanları ile dindarlık genel puanları arasındaki ilişki de parametrik yöntem olan ve normal dağılım gösteren sürekli değişkenler arasındaki ilişki de kullanılan Pearson korelasyon yöntemi kullanılmıştır. Varoluşsal kaygı alt boyut puanlarının dindarlık genel düzeylerini yordama durumu çoklu doğrusal regresyon analiz yöntemiyle incelenmiştir.

²⁰⁸ Üzeyir Ok, “Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C. 8, S.2, 2011, s. 537-545.

²⁰⁹ Darren George - Paul Mallery, *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference*, 10a Bs, Pearson, Boston 2010.

Gruplara göre her iki ölçek puanlarının karşılaştırılmasında parametrik yöntemler kullanılmıştır. Gruplara göre karşılaştırmada puanların normal dağılım göstermesinin yanı sıra veri sayısının gruplarda yeterli sayıda ($N>30$) gerektiğini belirtmiştir.²¹⁰ Dolayısıyla iki grubu olan bağımsız değişkenlere göre ölçek puanlarının karşılaştırmada bağımsız gruplar t testi, üç ve daha fazla grubu olan bağımsız değişkenlere göre ölçek puanlarının karşılaştırılmasında tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yöntemi kullanılmıştır. ANOVA sonucundaki anlamlı fark için LSD çoklu karşılaştırma yöntemi kullanılmıştır. İstatiksel analizlerde $p<.05$ anlamlılık düzeyi karşılaştırılmıştır.

²¹⁰ Julie Pallant, *SPSS Survival Manual: A Step by Step Guide to Data Analysis Using SPSS for Windows (Version 12)*, 2. Bs., Open University Press, New York 2007.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUMLAR

1. ÖRNEKLEMİN DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ

Tablo 2. Demografik Değişkenlere Göre Dağılım Tablosu

Değişkenler	Grup	Frekans	Yüzde
Yaş	15-20 yaş	81	17,3
	21-35 yaş	246	52,6
	36-50 yaş	97	20,7
	50 yaş üzeri	43	9,2
Cinsiyet	Kadın	329	70,4
	Erkek	138	29,6
Medeni durum	Evli	204	43,7
	Bekar	263	56,3
Eğitim düzeyi	İlkokul	7	1,5
	Ortaokul	9	1,9
	Lise	54	11,6
	Lisans	347	74,3
	Yüksek Lisans / Doktora	50	10,7
Gelir	Düşük	17	3,6
	Ortanın Altı	63	13,5
	Orta	307	65,7
	Ortanın Üstü	68	14,6
	Yüksek	12	2,6
Toplam		467	100

Tablo 2’de görüldüğü üzere araştırmaya toplam 467 kişi katılmıştır. Katılımcıların yaş durumuna bakıldığında çoğunluğu 21-35 (%52.6) yaş grubu oluşturmaktadır. Bunu sırasıyla 36-50 (%20.7), 15-20 yaş (%17.3), 50 yaş üzeri (%9.2) yaş grupları takip etmektedir. Katılımcıların %70.4’ü kadınlardan, %29.6’sı erkeklerden oluşmaktadır. Katılımcıların %56.3’ü bekar, %43.7’si evlidir. Eğitim düzeyine bakıldığında katılımcıların çoğunluğunu lisans (%74.7) eğitim düzeyi oluşturmakla birlikte sonrasında sırasıyla lise (%11.6), lisansüstü (%10.7), ortaokul (%1.9) ve ilkokul (%1.5) düzeyleri takip etmektedir. Gelir düzeyinin çoğunluğunu orta gelir düzeyi (%65.7) oluştururken devamında sırasıyla ortanın üstü (%14.6), ortanın altı (%13.5), düşük (%3.6) ve yüksek (%2.6) gelir düzeyleri takip etmektedir.

2. VAROLUŞSAL KAYGI ve DİNİ TUTUM ÖLÇEKLERİNE İLİŞKİN TANIMLAYICI İSTATİSTİKLER

Tablo 3. Varoluşsal Kaygı Ölçek Puanları ve Alt Boyutları İçin Tanımlayıcı İstatistik Tablosu

Ölçek Puanları	En Küçük	En Büyük	Ort.	Ss	Çarpıklık	Basıklık
Varoluşsal Kaygı Toplam	25	103	51,86	14,23	0,564	0,186
Ölüm Kaygısı	5	21	8,73	3,50	1,269	1,684
Yalnızlık Kaygısı	5	25	10,66	4,38	0,872	0,545
Özgürlük Kaygısı	5	25	10,71	4,42	0,839	0,291
Anlamsızlık Kaygısı	10	49	21,75	8,51	0,786	0,225

Varoluşsal kaygı ölçek puanları ile alt boyut puanları maddelerin toplanmasıyla elde edilmiştir. Varoluşsal kaygı genel puanları 25-103 arasında ve ortalaması 51.86 olarak elde edilmiştir. Buna göre örneklem grubunun kaygı düzeyinin yüksek olmadığı söylenebilir. Varoluşsal kaygının alt boyutları incelendiğinde ise ölüm kaygısı alt boyutu puanları 5-21 ve ortalaması 8.73, yalnızlık kaygısı alt boyutu puanları 5-25 ve ortalaması 10.66, özgürlük kaygısı alt boyutu puanları 5-25 ve ortalaması 10.71 ve anlamsızlık kaygısı alt boyutu puanları 10-49 ve ortalaması 21.75 olarak elde edilmiştir. Varoluşsal kaygı ve tüm alt boyut puanlarının normalliği hakkında bilgi veren çarpıklık ile basıklık değerleri ise ± 2 arasındadır dolayısıyla tüm puanlar normal dağılım göstermektedir.

Tablo 4. Dini Tutum Puanları İçin Tanımlayıcı İstatistik Tablosu

Ölçek Puanları	En Küçük	En Büyük	Ort.	ss	Çarpıklık	Basıklık
Dini Tutum	2	5	4,37	0,65	-1,271	1,218

Dini tutum genel puanları maddelerin ortalaması alınarak elde edilmiştir. Dini tutum genel puanları 2-5 arasında değişirken ortalaması 4.37'dir. Genel olarak tüm katılımcıların dini tutum düzeylerinin yüksek olduğu söylenebilir. Dini tutum genel puanları için çarpıklık ile basıklık değerleri ise ± 2 arasındadır ve normal dağılmaktadır.

3. VAROLUŞSAL KAYGI İLE DİNİ TUTUM ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Varoluşsal kaygı ve alt boyutları ile dini tutum düzeyleri arasındaki ilişkiyi incelemeye Pearson korelasyon yöntemi kullanılmıştır (bkz. Tablo 5). Korelasyon katsayısı 0.70'den büyük olduğunda yüksek düzeyde ilişkiyi, 0.40 ile 0.70 arasında

olduğunda orta düzeyde ilişkiyi ve 0.40'tan küçük olduğunda düşük düzeyde ilişkiyi gösterir.²¹¹

Tablo 5. Varoluşsal Kaygı ile Dini Tutum Arasındaki Korelasyon

	1	2	3	4	5	6
1.Varoluşsal Kaygı Toplam	1					
2.Ölüm Kaygısı	,593**	1				
3.Yalnızlık Kaygısı	,705**	,417**	1			
4.Özgürlük Kaygısı	,648**	,359**	,604**	1		
5.Anlamsızlık Kaygısı	,729**	,178**	,179**	,105*	1	
6.Dini Tutum	-,464**	-,284**	-,279**	-,144**	-,440**	1

**p<.01,*p<.05

Tablo 5'e bakıldığı zaman varoluşsal kaygı ile dini tutum genel puanları arasında orta düzeyde ve negatif yönde ilişki olduğu görülmektedir ($r=-0.464$, $p<.01$). Katılımcıların varoluşsal kaygı genel puanları arttıkça dini tutum genel puanları düşmekte ya da tam tersi durum söz konusudur. Dini tutum genel düzeyleri ile ölüm kaygısı ($r=-0.284$, $p<.01$), yalnızlık kaygısı ($r=-0.279$, $p<.01$) ve özgürlük kaygısı ($r=-0.144$, $p<.05$) arasında negatif yönde ve düşük düzeyde ilişki elde edilmiştir. Ayrıca dini tutum genel düzeyleri ile anlamsızlık kaygısı arasında negatif yönde ve orta düzeyde ilişki vardır ($r=-0.440$, $p<.01$). Katılımcıların dini tutum düzeyleri arttıkça varoluşsal kaygı tüm alt boyut puanları düşmekte ya da tam tersi durum söz konusudur. Bu sonuçlar *araştırmanın dini tutum ve varoluşsal kaygı değişkenleri arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğu* yönündeki temel hipotezi destekler niteliktedir. Kırac'ın yapmış olduğu araştırma sonuçları elde etmiş olduğumuz sonuçlarla benzerlik göstermektedir.²¹²

Varoluşsal kaygı ölçeği alt boyutlarının dini tutum düzeylerine ilişkin yordama durumu çoklu doğrusal regresyon yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde çeşitli varsayımlar söz konusudur.²¹³ Bu model için bağımlı (yordanan) değişken sürekli ve normal dağılmalı, sürekli olan bağımsız (yordayıcı) değişkenlerden normal dağılmalıdır ve bağımsız değişkenler arasında çoklu bağlantı problemi olmaması gerekir.²¹⁴ Bağımsız değişkenler arasında var olan çok yüksek düzeyde ($r>0.90$) ilişki bu problemi oluşturur. Bu problem için regresyon modelinde elde edilen tolerans ve VIF değerleri incelenir. VIF

²¹¹ Yaşar Baykul - M. Fuat Turgut, *Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2010.

²¹² Kırac, a.g.t., s. 114.

²¹³ Pallant, *SPSS Survival Manual: A Step by Step Guide to Data Analysis Using SPSS for Windows (Version 12)*.

²¹⁴ Pallant, *SPSS Survival Manual: A Step by Step Guide to Data Analysis Using SPSS for Windows (Version 12)*.

değeri ise 10'dan küçük olup ve tolerans değerleri 0.10'dan büyük olursa çoklu bağlantı yoktur.²¹⁵

Tablo 6. Çoklu Bağlantı Problemi Tablosu

Bağımsız Değişken	Tolerans	VIF
Ölüm Kaygısı	0,797	1,255
Yalnızlık Kaygısı	0,582	1,719
Özgürlük Kaygısı	0,621	1,611
Anlamsızlık Kaygısı	0,954	1,048

Varoluşsal kaygı ölçeği alt boyutları için tolerans değerleri 0.582-0.954 arasında ve VIF değerleri 1.048-1.719 arasındadır. Çoklu bağlantı problemi tüm modeller için sağlanmıştır.

Tablo 7. Dini Tutumun Yordanmasına İlişkin Çoklu Doğrusal Regresyon Analizi

Bağımsız Değişkenler	B	S.H.	β	t	p
Sabit	5,463	0,1		54,82	0
Ölüm Kaygısı	-0,03	0,008	-0,163	-3,637	,000
Yalnızlık Kaygısı	-0,027	0,008	-0,181	-3,452	0,001
Özgürlük Kaygısı	0,01	0,008	0,065	1,278	0,202
Anlamsızlık Kaygısı	-0,03	0,003	-0,385	-9,388	,000
$F_{(4,462)}=40.027$; $p<0,001$					
$R=0,507$; $R^2=0,257$					

Varoluşsal kaygı alt boyutlarının dini tutum düzeylerine ilişkin yordama durumuna ilişkin test edilen regresyon modeli istatistiksel olarak anlamlıdır ($F_{(4,462)}=40.027$, $p<.001$). Dini tutum puanlarının %25.7'si varoluşsal kaygı ölçeği alt boyutlarıyla açıklanır. Ölüm kaygısı ($B=-0.03$, $t=-3.637$, $p<.05$), yalnızlık kaygısı ($B=-0.027$, $t=-3.452$, $p<.05$) ve anlamsızlık kaygısı ($\beta=-0.03$, $t=-9.388$, $p<.05$) alt boyutları katılımcıların dini tutum düzeyleri için negatif yönde ve anlamlı yordayıcılardır. Ölüm kaygısı, yalnızlık kaygısı ve anlamsızlık kaygısı alt boyut puanlarının her birinde 1 birimlik artış olduğunda dindarlık puanlarında sırasıyla 0.03,0.027 ve 0.03 birimlik düşüşler olur. β değeri standart regresyon katsayısıdır ve önem derecesini gösterir. Anlamlı olan bu alt boyut puanları içinde dini tutum düzeylerini en çok etkileyen değişken anlamsızlık kaygısı en az etkileyen ise ölüm kaygısı olarak elde edilmiştir. Özgürlük kaygısı alt boyut puanları dini tutum düzeyleri için anlamlı bir yordayıcı değildir ($p>.05$).

²¹⁵ Barbara G. Tabachnick - Linda S. Fidell, *Using Multivariate Statistics*, Pearson, Boston 2013.

4. VAROLUŞSAL KAYGI İLE İLGİLİ BULGULAR

4.1. YAŞ GRUPLARINA GÖRE VAROLUŞSAL KAYGI DÜZEYLERİ

Yaşa göre katılımcıların varoluşsal kaygı genel puanları ve alt boyut puanlarının karşılaştırılmasında tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yöntemi kullanılmıştır.

Tablo 8. Yaşa Göre Katılımcıların Varoluşsal Kaygı ve Alt Boyut Puanları Arasında ANOVA Testi

Ölçek Puanları	Grup	N	Ort.	ss	$F_{(3,463)}$	p	Fark
Varoluşsal Kaygı Toplam	15-20 yaş ^A	81	56,15	15,85	4,557	0,004	A>B,C>D
	21-35 yaş ^B	246	51,77	14,12			
	36-50 yaş ^C	97	50,74	12,42			
	50 yaş üzeri ^D	43	46,81	13,78			
Ölüm Kaygısı	15-20 yaş	81	9,22	3,59	1,984	0,115	
	21-35 yaş	246	8,85	3,64			
	36-50 yaş	97	8,48	3,33			
	50 yaş üzeri	43	7,72	2,70			
Yalnızlık Kaygısı	15-20 yaş ^A	81	12,37	4,58	12,062	,000	A>B>C>D
	21-35 yaş ^B	246	10,91	4,36			
	36-50 yaş ^C	97	9,85	3,99			
	50 yaş üzeri ^D	43	7,88	3,21			
Özgürlük Kaygısı	15-20 yaş ^A	81	11,79	5,08	5,643	0,001	A>C,D B>D
	21-35 yaş ^B	246	10,98	4,35			
	36-50 yaş ^C	97	10,01	3,81			
	50 yaş üzeri ^D	43	8,77	4,06			
Anlamsızlık Kaygısı	15-20 yaş	81	22,77	8,86	1,241	0,294	
	21-35 yaş	246	21,04	8,14			
	36-50 yaş	97	22,40	9,05			
	50 yaş üzeri	43	22,44	8,54			

Fark: LSD Çoklu karşılaştırma testi anlamlılık sonucu

Yaşa göre katılımcıların varoluşsal kaygı genel puanları ($F_{(3,463)}=4.557$, $p<.05$), yalnızlık kaygısı ($F_{(3,463)}=12.062$, $p<.05$) ve özgürlük kaygısı ($F_{(3,463)}=5.643$, $p<.05$) alt boyut puanları arasında anlamlı fark elde edilmiştir. Farkın hangi gruplar arasında olduğu LSD çoklu karşılaştırma yöntemi kullanılarak analiz edilmiş ve anlamlı çıkan sonuçlar fark sütununda gösterilmiştir.

15-20 yaş aralığındaki katılımcılar ile 21 yaş ve üzerindeki katılımcıların varoluşsal kaygı genel puanları arasında anlamlı fark vardır ($p<.05$). 15-20 yaş aralığındaki katılımcıların varoluşsal kaygı genel puan ortalaması 21 yaş ve üzerindeki

katılımcılardan daha yüksektir. Ayrıca 21-50 yaş arasındaki katılımcılar ile 50 yaş üzerindeki katılımcıların varoluşsal kaygı genel puanları arasında anlamlı fark vardır ($p<.05$). 21-50 yaş arasındaki katılımcıların varoluşsal kaygı genel puan ortalaması 50 yaş üzerindeki katılımcılardan daha yüksektir. Araştırmanın sonucu *örneklem grubunun varoluşsal kaygı alt boyut puanları yaşa göre farklılaşmaktadır. Buna göre yaş grupları arttıkça varoluşsal kaygı puanları anlamlı derecede azalmaktadır* hipotezini destekler niteliktedir. Yıkılmaz varoluşsal kaygının bireylerin yaşamlarının erken dönemlerinde değil de daha çok yetişkinlik dönemlerinde ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Bunun sebebi olarak da yetişkinlikte artan bilinç düzeyinden kaynaklı temel ihtiyaç harici zihni meşgul eden yaşamın anlamı, ölüm gibi konulara dair oluşan soruların cevaplarının aranmasından kaynaklandığını söylenebilir. Bu sorulara sağlık cevapların alınabilmesi için de erken dönemde temel ihtiyaçlarının karşılanmış olması gerektiğini söyleyerek aslında soyut gibi görünen varoluşsal kaygıların da somut yaşantılarla yakından ilişkili olduğunu ifade eder.²¹⁶

Tüm yaş gruplarındaki katılımcıların yalnızlık kaygısı alt boyut puanları arasında anlamlı fark vardır ($p<.05$). 15-20 yaş aralığındaki katılımcıların yalnızlık kaygısı alt boyut puan ortalaması 21 yaş ve üzerindeki katılımcılardan daha yüksek; 21-35 yaş arasındaki katılımcıların yalnızlık kaygısı alt boyut puan ortalaması 36 yaş ve üzerindeki katılımcılardan daha yüksek olup 36-50 yaş arasındaki katılımcıların yalnızlık kaygısı alt boyut puan ortalaması 50 yaş üzerindeki katılımcılardan daha yüksektir. Buna göre yalnızlık kaygısının yaş arttıkça anlamlı derecede azaldığı görülmektedir. Çalışmalardan elde edilen veriler özellikle ergenlik döneminin yalnızlık kavramının yoğun hissedildiği bir olgu olarak ilk ortaya çıktığı yaş dönemi olduğunu göstermektedir.²¹⁷ Bunun sebebi de ergenlerin yaşamış olduğu kimlik krizidir. Kimlik kazanmaya çalışan ergenler için bu dönem rol karmaşasının hakim olduğu bir dönemdir.²¹⁸ Yakut ve Certel'in yapmış olduğu bir araştırmada yaş ilerledikçe yalnızlık düzeyinin arttığı ve yalnızlık puanlarının istatistiksel olarak 50-59 yaş aralığında öğretmenler lehine anlamlı düzeyde farklılaştığı sonucuna ulaşılmıştır.²¹⁹

²¹⁶ Yıkılmaz, a.g.t., s. 167.

²¹⁷ Nur Yücel, *Ergenlerin Akran İlişkileri ve Yalnızlık Düzeylerinde Evde İnternet Kullanımının Etkisinin İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2009, s. 38.

²¹⁸ Özlem Çakır - Ebru Oğuz, "Lise Öğrencilerinin Yalnızlık Düzeyleri ile Akıllı Telefon Bağımlılığı Arasındaki İlişki", *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 13, S.1, 2017, s. 419.

²¹⁹ Selahattin Yakut - Hüseyin Certel, "Öğretmenlerde Yalnızlık Düzeyinin Çeşitli Değişkenler Açısında İncelenmesi", *Birey ve Toplum*, C. 6, S. 11, 2016, s. 85.

15-20 yaş aralığındaki katılımcılar ile 36 yaş ve üzerindeki katılımcıların özgürlük kaygısı alt boyut puanları arasında anlamlı fark vardır ($p<.05$). 15-20 yaş aralığındaki katılımcıların özgürlük kaygısı alt boyut puan ortalaması 36 yaş ve üzerindeki katılımcılardan daha yüksektir. Ayrıca 21-35 yaş arasındaki katılımcılar ile 50 yaş üzerindeki katılımcıların özgürlük kaygısı alt boyut puanları arasında anlamlı fark vardır ($p<.05$). 21-35 yaş arasındaki katılımcıların özgürlük kaygısı alt boyut puan ortalaması 50 yaş üzerindeki katılımcılardan daha yüksektir. Literatürde özgürlük kaygısı ve yaş değişkenine ilişkin kaynağa ulaşılammıştır. Ancak yaşa göre katılımcıların ölüm kaygısı ($F_{(3,463)}=1.984$, $p>.05$) ve anlamsızlık kaygısı ($F_{(3,463)}=1.241$, $p>.05$) alt boyut puanları arasında anlamlı fark yoktur. Chuin'in araştırma sonuçları elde ettiğimiz bulguları desteler mahiyettedir. Chuin, yaş, cinsiyet ve dindarlık değişkenlerinin ölüm kaygısı ile arasında anlamlı bir farklılık olmadığı sonucunu elde etmiştir.²²⁰ Kaba'nın yapmış olduğu araştırma sonuçları yaş ile ölüm kaygısı arasında negatif bir ilişkinin olduğunu göstermektedir.²²¹ Lukas'ın anlam düzenlemesinin yaş değişkenine göre nasıl değiştiğine dair yapmış olduğu çalışmanın sonuçlarına göre 15-30 yaşları arasında anlamlılık gelişim göstermeye başlar ve nihayetinde 50'li yaşlarda en üst seviyeye ulaşır. Daha sonrasında yaşlılığın koşulları sebebiyle özellikle 60'lı yaşların sonlarına tekabül eden sonraki yıllarda anlamlılık düzeyinde genel bir düşüş olmaktadır.²²²

4.2. CİNSİYETE GÖRE VAROLUŞSAL KAYGI DÜZEYLERİ

Cinsiyete göre katılımcıların varoluşsal kaygı genel puanları ve alt boyut puanlarının karşılaştırılmasında bağımsız gruplar t testi kullanılmıştır.

²²⁰ Chan Li Chuin, "Age, Gender, And Religiosity As Related To Death Anxiety", *Sunway Academic Journal*, C. VI, S. 5, 2019, s. 8.

²²¹ Yunus Kaba, *Huzurevinde Yaşayan Bireylerin Ölüm Kaygısı Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi (Malatya Huzurevi Örneği)*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2019, s. 36.

²²² Elisabeth Lukas, *Gesinnung und Gesundheit - Lebenskunst und Heilkunst in der Logotherapie* (Herder Spektrum, 1995)'den akt. Bahadır, a.g.e., s. 69.

Tablo 9. Cinsiyete Göre Varoluşsal Kaygı Düzeylerine İlişkin T Testi

Ölçek Puanları	Grup	N	Ort.	ss	t ₍₄₆₅₎	p
Varoluşsal Kaygı Toplam	Kadın	329	52,53	14,64	1,576	0,116
	Erkek	138	50,26	13,13		
Ölüm Kaygısı	Kadın	329	9,02	3,66	2,743	0,006*
	Erkek	138	8,05	2,99		
Yalnızlık Kaygısı	Kadın	329	10,74	4,47	0,616	0,538
	Erkek	138	10,47	4,16		
Özgürlük Kaygısı	Kadın	329	10,85	4,62	1,018	0,309
	Erkek	138	10,39	3,92		
Anlamsızlık Kaygısı	Kadın	329	21,92	8,63	0,664	0,507
	Erkek	138	21,35	8,22		

*p<.05.

Cinsiyete göre katılımcıların ölüm kaygısı alt boyut puanları arasında fark vardır ($t_{(465)}=2.743$, $p<.05$). Kadınların ölüm kaygısına ilişkin puan ortalaması erkeklere göre daha yüksektir. Ancak cinsiyete göre katılımcıların varoluşsal kaygı genel puanları ($t_{(465)}=1.576$, $p>.05$) ile yalnızlık kaygısı ($t_{(465)}=0.616$, $p>.05$), özgürlük kaygısı ($t_{(465)}=1.018$, $p>.05$) ve anlamsızlık kaygısı ($t_{(465)}=0.664$, $p>.05$) alt boyut puanları arasında anlamlı fark yoktur. Araştırmanın sonuçları *örneklem grubunun varoluşsal kaygı alt boyutları cinsiyete göre farklılaşmaktadır. Buna göre kadınların varoluşsal kaygı alt boyut puanları erkeklerin puanlarına göre anlamlı derecede yüksektir* şeklindeki hipotezimizi kısmen doğrulamaktadır. Literatüre bakıldığında cinsiyet ve ölüm kaygısı üzerine farklı sonuçların elde edildiği çalışmalara rastlanmaktadır. Tepe'nin çalışmasının sonuçları bu araştırmanın sonuçlarını destekler niteliktedir. Analiz sonucunda kadınların ölüm kaygısının erkeklere göre daha fazla olduğu anlaşılmıştır.²²³ Ayten'in araştırmaları da bu konuda benzer sonuçlar vermektedir. Yapmış olduğu araştırma sonuçlarına göre kızların genel ölüm kaygısı düzeyi erkeklere göre daha yüksektir.²²⁴ Doğan ve Karaca'nın Covid-19 salgın sürecinde aktif çalışan sağlık çalışanları üzerine yapmış olduğu araştırma sonuçlarına göre ise erkeklerin ölüm kaygısı düzeyleri kadınlardan daha yüksektir.²²⁵ Özgürlük kaygısı ve cinsiyet değişkeni hakkında literatür incelendiğinde kadınların erkeklere göre daha yüksek özgürlük kaygısı

²²³ Filiz Tepe, *Varoluşsal Bir Sorun Olarak Ölüm Kaygısının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Biruni Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2020, s. 44.

²²⁴ Ali Ayten, "Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı: Türk ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. IX, S. 4, 2009, s. 98.

²²⁵ Mebrure Doğan - Faruk Karaca, "Covid-19 Salgın Sürecinde Aktif Çalışan Sağlık Çalışanlarında Ölüm Kaygısı ile Dini Başa Çıkma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, C. 1, S. 55, 2021, s. 338.

gösterdiği görülmektedir. Varoluşçular kaygının kişisel özgürlük için ödenen bir bedel olduğunu düşünmektedir ki aslında özgürlük kaygısı kavramına göre bireyler yaşadıkları hayatın sorumluluğundan kaynaklı bir kaygı yaşamaktadırlar. Buna ek olarak kadınların artan yükümlülükleri sebebiyle sorumluluk ve özgürlük arasındaki dengeyi sağlamada erkeklere nazaran daha fazla zorlandıkları düşünülmektedir.²²⁶ Yakut ve Certel'in yapmış olduğu araştırma sonucu yapmış olduğumuz çalışma sonuçlarına göre farklılık göstermektedir. Öğretmenlerin yalnızlık düzeylerinin araştırıldığı çalışma, cinsiyet değişkenine göre yalnızlık puanlarının istatistiksel olarak erkekler lehine anlamlı düzeyde farklılaştığını göstermektedir.²²⁷ Araştırmada cinsiyet ve anlam kaygısı alt puanlarında anlamlı bir fark elde edilememiştir. Bu konuda Kırac'ın yapmış olduğu araştırma sonucunda ise varoluşsal kaygılardan anlam duygusunun kadınlarda erkeklerden daha yüksek olduğu bulunmuştur.²²⁸

4.3. MEDENİ DURUMA GÖRE VAROLUŞSAL KAYGI DÜZEYLERİ

Medeni duruma göre katılımcıların varoluşsal kaygı genel puanları ve alt boyut puanlarının karşılaştırılmasında bağımsız gruplar t testi kullanılmıştır.

Tablo 10. Medeni duruma Göre Varoluşsal Kaygı Düzeylerine İlişkin Bağımsız Gruplar T Testi

Ölçek Puanları	Grup	N	Ort.	ss	t ₍₄₆₅₎	p
Varoluşsal Kaygı Toplam	Evli	204	49,28	12,98	-3,493	0,001
	Bekar	263	53,86	14,85		
Ölüm Kaygısı	Evli	204	8,40	3,24	-1,8	0,073
	Bekar	263	8,99	3,67		
Yalnızlık Kaygısı	Evli	204	9,44	3,92	-5,498	,000
	Bekar	263	11,62	4,49		
Özgürlük Kaygısı	Evli	204	9,65	3,79	-4,689	,000
	Bekar	263	11,54	4,70		
Anlamsızlık Kaygısı	Evli	204	21,79	8,55	0,095	0,924
	Bekar	263	21,72	8,49		

Medeni duruma varoluşsal kaygı genel puanları ($t_{(465)}=-3.493$, $p<.05$) ile yalnızlık kaygısı ($t_{(465)}=-5.498$, $p<.05$) ve özgürlük kaygısı ($t_{(465)}=-4.689$, $p<.05$) alt boyut puanları arasında fark vardır. Bekar katılımcıların varoluşsa kaygı genel puan ortalaması ile

²²⁶ Şule Demir - Gözde İkizer, "Varoluşsal Kaygının Kişilik, Sağlık ve Demografik Özellikler İle İlişkisi", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, S. 4, 2020, s. 359-364.

²²⁷ Yakut - Certel, a.g.m., s. 84.

²²⁸ Ferdi Kırac, "Üniversite Öğrencilerinde Dindarlık Eğilimi ve Anlam Duygusu", *Mukaddime*, 2013, s. 176.

yalnızlık ve özgürlük kaygıları alt boyut puan ortalaması evli katılımcılara göre daha yüksektir. Ancak medeni duruma göre katılımcıların ölüm kaygısı ($t_{(465)}=-1.8$, $p>.05$) ve anlamsızlık kaygısı ($t_{(465)}=0.095$, $p>.05$) alt boyut puanları arasında anlamlı fark yoktur. Araştırmanın sonucu *örneklem grubunun medeni durumu ile varoluşsal kaygı alt boyut puanları arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre bekarların varoluşsal kaygı alt boyut puanları azalmaktadır* hipotezini kısmen desteklemektedir. Yapmış olduğumuz araştırmada olduğu gibi Büyükyıldız ve Kesgin'in araştırma sonuçları da katılımcıların genelinde yalnızlık duygusu gözlene de bekar katılımcıların evli katılımcılara göre yalnızlığı daha çok ve daha yoğun yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır.²²⁹ Bunda evlilerin hayatlarında sürekli var olup, rahatça bir şeyleri paylaşmasını sağlayan eş ve çocukların olması büyük etkidir denilebilir.²³⁰ Medeni durum ve özgürlük kaygısını destekler nitelikte kaynağa ulaşılammıştır. Baş'ın araştırmasında yapmış olduğumuz çalışmanın aksine medeni durum ve ölüm kaygısı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark çıkmıştır. Yani evli grubunda yer alan hastaların ölüm kaygısı ölçeği puan ortalamalarının, bekar grubunda yer alan hastalara göre daha düşük olduğu saptanmıştır.²³¹ Bunun yanı sıra çalışmamızın sonucuyla benzerlik gösteren yani medeni durum ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilemediğini sonucuna ulaşan çalışmaları görmekte mümkündür.²³²

4.4. EĞİTİM DÜZEYİNE GÖRE VAROLUŞSAL KAYGI DÜZEYLERİ

Eğitim düzeyine göre katılımcıların varoluşsal kaygı genel puanları ve alt boyut puanlarının karşılaştırılmasında tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yöntemi kullanılmıştır. Eğitim düzeyinde ilkokul ve ortaokul kategorilerinde veri sayısı az olduğu için lise grubuyla birleştirilmiştir.

Tablo 11. Eğitim Düzeyine Göre Katılımcıların Varoluşsal Kaygı ve Alt Boyut Puanları Arasında ANOVA Testi

Ölçek Puanları	Grup	N	Ort.	ss	$F_{(2,464)}$	p	Fark
Varoluşsal Kaygı Toplam	Lise ve altı	70	52,89	14,87	2,724	0,067	
	Lisans	347	52,29	14,29			
	Lisansüstü	50	47,48	12,31			

²²⁹ Esma Büyükyıldız- Bedrettin Kesgin, “Medeni Durumları Farklı Olan Bireylerde Yalnızlık ile Başa Çıkma”, *Toplum ve Sosyal Hizmet*, C. 34, S. 2, 2023, s. 308.

²³⁰ Büyükyıldız – Kesgin, *a.g.m.*, s.307.

²³¹ Burcu Baş, *Kroner Yoğun Bakımda Yatan Hastaların Manevi İyilik Hali ve Ölüm Kaygısı Düzeyleri*, Yüksek Lisans Tezi, Yozgat Bozok Üniversitesi- Kırıkkale Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2022, s. 60.

²³² Zehra Kaloğlu Öztürk, *Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı*, Uzmanlık Tezi, Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi, Adana 2010, s. 45; Doğan- Karaca, *a.g.m.*, s. 337.

Tablo 11 (Devam). Eğitim Düzeyine Göre Katılımcıların Varoluşsal Kaygı ve Alt Boyut Puanları Arasında ANOVA Testi

Ölçek Puanları	Grup	N	Ort.	ss	$F_{(2,464)}$	p	Fark
Ölüm Kaygısı	Lise ve altı	70	8,20	2,83	1,143	0,32	
	Lisans	347	8,87	3,63			
	Lisansüstü	50	8,54	3,42			
Yalnızlık Kaygısı	Lise ve altı	70	9,93	4,39	1,443	0,237	
	Lisans	347	10,86	4,40			
	Lisansüstü	50	10,36	4,15			
Özgürlük Kaygısı	Lise ve altı	70	10,33	4,64	0,312	0,732	
	Lisans	347	10,78	4,43			
	Lisansüstü	50	10,82	4,15			
Anlamsızlık Kaygısı	Lise ve altı ^A	70	24,43	10,49	9,29	,000	A>B>C
	Lisans ^B	347	21,79	8,12			
	Lisansüstü ^C	50	17,76	6,39			

* $p<.05$; Fark: LSD Çoklu karşılaştırma testi anlamlılık sonucu

Eğitim düzeyine göre katılımcıların varoluşsal kaygı genel puanları ($F_{(2,464)}=2.724$, $p>.05$) ile ölüm kaygısı ($F_{(2,464)}=1.143$, $p>.05$), yalnızlık kaygısı ($F_{(2,464)}=1.443$, $p>.05$) ve özgürlük kaygısı ($F_{(2,464)}=0.312$, $p>.05$) ve alt boyut puanları arasında anlamlı fark yoktur. Ancak eğitim düzeyine göre anlamsızlık kaygısı alt boyut puanları arasında anlamlı fark elde edilmiştir ($F_{(2,464)}=9.29$, $p<.05$). Farkın hangi gruplar arasında olduğu LSD çoklu karşılaştırma yöntemi kullanılarak analiz edilmiş ve anlamlı çıkan sonuçlar fark sütununda gösterilmiştir. Tüm eğitim düzeyleri arasında anlamsızlık kaygısı alt boyut puanlarına göre fark anlamlıdır ($p<.05$). Eğitim düzeyi lise ve altı olan katılımcıların eğitim düzeyi lisans ve lisansüstü olan katılımcılara göre anlamsızlık kaygısı alt boyut puanları daha yüksek iken eğitim düzeyi lisans olan katılımcıların da anlamsızlık kaygısı alt boyut puanları eğitim düzeyi lisansüstü olan katılımcılardan daha yüksektir. Araştırmanın sonucu *örneklem grubunun varoluşsal kaygı alt boyut puanları eğitim durumuna göre farklılaşmaktadır. Buna göre eğitim düzeyi arttıkça varoluşsal kaygı alt boyut puanları azalmaktadır* hipotezi kısmen desteklenmektedir.

4.5. GELİR DÜZEYİNE GÖRE VAROLUŞSAL KAYGI DÜZEYLERİ

Gelir düzeyine göre katılımcıların varoluşsal kaygı genel puanları ve alt boyut puanlarının karşılaştırılmasında tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yöntemi kullanılmıştır. Gelir düzeyinin veri sayısı az olduğu kategoriler birleştirilmiştir (orta altı ile düşük ve orta üstü ile yüksek).

Tablo 12. Gelir Düzeyine Göre Katılımcıların Varoluşsal Kaygı ve Alt Boyut Puanları Arasında ANOVA Testi

Ölçek Puanları	Grup	N	Ort.	ss	$F_{(2,464)}$	p	Fark
Varoluşsal Kaygı Toplam	Düşük ^A	80	55,03	14,88	4,32	0,014	A>C
	Orta ^B	307	51,92	14,21			
	Yüksek ^C	80	48,46	13,03			
Ölüm Kaygısı	Düşük	80	8,55	3,31	0,329	0,72	
	Orta	307	8,83	3,51			
	Yüksek	80	8,55	3,69			
Yalnızlık Kaygısı	Düşük ^A	80	11,71	4,64	6,859	0,001	A,B>C
	Orta ^B	307	10,77	4,26			
	Yüksek ^C	80	9,23	4,24			
Özgürlük Kaygısı	Düşük	80	11,36	4,69	1,874	0,155	
	Orta	307	10,73	4,27			
	Yüksek	80	10,01	4,66			
Anlamsızlık Kaygısı	Düşük	80	23,40	8,86	2,2	0,112	
	Orta	307	21,60	8,40			
	Yüksek	80	20,68	8,43			

Fark: LSD Çoklu karşılaştırma testi anlamlılık sonucu

Gelir düzeyine göre katılımcıların varoluşsal kaygı genel puanları ($F_{(2,464)}=4.32$, $p<.05$) ile yalnızlık kaygısı ($F_{(2,464)}=6.859$, $p>.05$) alt boyut puanları arasında anlamlı fark elde edilmiştir. Farkın hangi gruplar arasında olduğu LSD çoklu karşılaştırma yöntemi kullanılarak analiz edilmiş ve anlamlı çıkan sonuçlar fark sütununda gösterilmiştir. Gelir düzeyi düşük olan katılımcılar ile gelir düzeyi yüksek olan katılımcıların varoluşsal kaygı genel puanları arasında anlamlı fark vardır ($p<.05$). Gelir düzeyi düşük olan katılımcıların varoluşsal kaygı genel puan ortalaması gelir düzeyi yüksek olan katılımcılardan daha yüksektir. Gelir düzeyi düşük ve orta olan katılımcılar ile gelir düzeyi yüksek olan katılımcıların yalnızlık kaygısı alt boyut puanları arasında anlamlı fark vardır ($p<.05$). Gelir düzeyi düşük ve orta olan katılımcıların yalnızlık kaygısı alt boyut puan ortalaması gelir düzeyi yüksek olan katılımcılardan daha yüksektir. Ancak gelir düzeyine göre katılımcıların ölüm kaygısı ($F_{(2,464)}=0.329$, $p>.05$), özgürlük kaygısı ($F_{(2,464)}=1.874$, $p>.05$) anlamsızlık kaygısı ($F_{(2,464)}=2.2$, $p>.05$) alt boyut puanları arasında anlamlı fark yoktur. Araştırma sonucu *örneklem grubunun varoluşsal kaygı alt boyut puanları gelir durumuna göre farklılaşmaktadır. Buna göre örneklemin gelir düzeyi arttıkça varoluşsal kaygı alt boyut puanları azalmaktadır* hipotezi kısmen desteklenmiştir.

5. DİNİ TUTUM İLE İLGİLİ BULGULAR

5.1. YAŞ GRUPLARINA GÖRE DİNİ TUTUM DÜZEYLERİ

Tablo 13. Yaşa Göre Katılımcıların Dindarlık Puanları Arasında ANOVA Testi

Ölçek Puanları	Grup	N	Ort.	ss	F _(3,463)	P	Fark
Dini Tutum	15-20 yaş	81	4,14	0,66	4,439	0,004	C,D>A,B
	21-35 yaş	246	4,39	0,59			
	36-50 yaş	97	4,48	0,68			
	50 yaş üzeri	43	4,43	0,81			

Fark: LSD Çoklu karşılaştırma testi anlamlılık sonucu

Yaşa göre katılımcıların dindarlık genel puanları arasında fark elde edilmiştir ($F_{(2,464)}=4.439$, $p>.05$). Farkın hangi gelir düzeyleri arasında olduğuna göre yapılan LSD çoklu karşılaştırma analizi sonucuna göre 36 yaş ve üzerindeki katılımcılar ile 35 yaş ve altındaki katılımcıların dini tutum genel puanları arasında anlamlı fark vardır ($p<.05$). 36 yaş ve üzerindeki katılımcıların dini tutum genel puan ortalaması 35 yaş ve altındaki katılımcılardan daha yüksektir. Genel itibariyle testin sonuçlarına bakıldığında yaş grupları yükseldikçe dini tutum puanlarının arttığı görülmektedir. Yani gençlere göre yetişkin ve yaşlıların daha dindar olduğunu söylenebilir. Bu sonuç *örneklem grubunun yaşa göre farklılaşmaktadır ve buna göre de yaş yükseldikçe dini tutum puanları anlamlı derecede yükselmektedir* hipotezi, analiz sonuçlarına göre desteklenmektedir. Literatürde bu konuya dair çeşitli çalışmaların olduğu görülmektedir. İlk olarak Murat Sarı'nın da ifade ettiği gibi gençler yaştan vermiş olduğu heyecanlı duygular ve kendilerini ölüme daha uzak hissetmeleri sebebiyle dini yaşayışı ileri yaşlara ertelerken, yaşı ilerleyen bireyler ise kendilerini ölüme daha yakın hissetmeleri sebebiyle dini faaliyetleri sürekli yerine getirerek daha dindar yaşamaktadırlar. Bu da dindarlık ve yaş arasındaki ilişkiyi açıklar niteliktedir.²³³ Dindarlık ve yaş kategorisine dair istatistiksel açıdan anlamlı sonuçlar elde eden Baynal'ın çalışmasında en yüksek dindarlık düzeyi 46-60 yaş grubunda gözlenmiştir.²³⁴ Benzer sonuçlar elde eden Arslan dine ilginin yaşla birlikte bir atış gösterdiğini belirtmektedir. Dindarlığı iki boyutlu ele alan Arslan'ın araştırmasının sonuçlarına göre her iki dindarlık puanında en düşük 20-29 yaş arasında çıkarken, en

²³³ Murat Sarı, "The Impacts Of The Age Factor On Religiosity", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XXVII, S.2, 2017, s. 257.

²³⁴ Fatma Baynal, "Yetişkinlerde Dindarlık ve Ruh Sağlığı İlişkisinin Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi", *İnsan ve Toplum Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 1, 2015, s. 215.

yüksek ise 60 ve yukarısı yaşlarda çıkmıştır.²³⁵ Bunların yanı sıra literatürde yaş değişkeni ve dindarlık arasında istatistiksel olarak anlamlı sonuçların bulunmadığı araştırmalar da yer almaktadır.²³⁶

5.2. CİNSİYETE GÖRE DİNİ TUTUM DÜZEYLERİ

Tablo 14. Cinsiyete Göre Katılımcıların Dini Tutum Puanlarına İlişkin Bağımsız Gruplar T Testi

Ölçek Puanları	Grup	N	Ort.	ss	t ₍₄₆₅₎	p
Dini Tutum	Kadın	329	4,40	0,63	1,762	0,079
	Erkek	138	4,29	0,71		

Cinsiyete göre katılımcıların dini tutum genel puanları arasında fark yoktur ($t_{(465)}=1.762$, $p>.05$). Kadın ve erkeklerin dini tutum genel puan ortalaması benzerdir. Buna göre *örneklem grubunun dini tutum puanlarının cinsiyete göre farklılaşp kadınların dini tutum puanların erkeklerin dini tutum puanlarından anlamlı derece yüksek olduğuna* dair hipotez desteklenmemiştir. Hem akademik çevrelerde bilimsel nitelikli araştırmalara dayanarak hem de gündelik yaşam dilinde sistemsiz doğal gözleme dayanarak kadınların erkeklere göre daha dindar olduğuna dair genel kabuller yer almaktadır. Fakat kadınlar mı daha dindar yoksa erkekler mi şeklindeki cinsiyet ve dindarlık ilişkisine dair tartışmaların sonuçlarını dindarlığın tanımı, çeşitleri, ölçme araçları ve örneklemin kendine özgü nitelikler etkilemektedir.²³⁷ Ancak bu durum evrensel bir olgu olarak kabul edilemeyeceğinden dolayı bu tür tespitleri genellemek gerekir.²³⁸ Batı’da kadınların erkeklerden daha dindar olduğuna dair sonuçlara ulaşan çalışmalar bunun kadınların erkeklere göre daha uyumlu, itaatkar olmalarından kaynaklı olabileceğini savunmakla birlikte dışarıda bir işte çalışmaktan ziyade çocuk yetiştirme sorumluluğuna sahip annelik rolünü üstlenmeleri sebebiyle de dinle daha çok ilgilendiklerini ileri sürmektedir.²³⁹ Nihayetinde literatür incelendiğinde hem dindarlık ve

²³⁵ Mustafa Arslan, “Geleneksellik ve Yaşlı Dindarlığı: Taşrada Sosyal Hizmet Alamayan Yaşlıların Dindarlık Durumları Üzerine Uygulamalı Bir İnceleme”, *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, C. 2, S. 2, 2009, s. 118.

²³⁶ Fatih Karayel, *Mevlit İle İlgili İnanç ve Tutumlar - İstanbul Avcılar Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 69; İbrahim Tanırkulu, *Dindarlık ve Evlilikte Mutluluk İlişkisi - Özvatan Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2022, s. 36; Merve Kansu, *Benlik Saygısı ile Dini Tutumu Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 64.

²³⁷ Asım Yapıcı, “Cinsiyete Göre Farklılaşan Dindarlık ve Kadınlarda Dinsel Yaşamın Farklı Görüntüleri”, *Dini Araştırmalar*, C. 19, S. 49, (t.y.), s. 133.

²³⁸ Yapıcı, a.g.m., s. 9.

²³⁹ Alan S. Miller, Rodney Stark, “Gender and Religiousness: Can Socialization Explanations Be Saved?”, *American Journal of Sociology*, C. 107, S. 6, 2002, s.1402.

cinsiyet arasında anlamlı bir farklılık olmadığına²⁴⁰, hem kadınların dindarlık düzeylerinin erkeklere oranla istatistiksel olarak anlamlı derece yüksek olduğuna²⁴¹ hem de erkeklerin kadınlara göre dindarlık düzeylerinin anlamlı derecede yüksek olduğuna dair²⁴² bulguların elde edildiği araştırmalar mevcuttur.

5.3. MEDENİ DURUMA GÖRE DİNİ TUTUM DÜZEYLERİ

Tablo 15. Medeni Duruma Göre Katılımcıların Dini Tutum Puanları Arasında Bağımsız Gruplar T Testi

Ölçek Puanları	Grup	N	Ort.	ss	t ₍₄₆₅₎	p
Dini Tutum	Evli	204	4,47	0,69	2,911	0,004
	Bekar	263	4,29	0,61		

Medeni duruma göre katılımcıların dini tutum genel puanları arasında fark vardır ($t_{(465)}=2.911$, $p<.05$). Evli katılımcıların dini tutum genel puan ortalaması bekar katılımcılardan daha yüksektir. Araştırmanın sonuçları *örneklem grubunun medeni durumu ile dini tutum puanları arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre evlilerin dindarlıkları bekarlara göre daha yüksektir* hipotezini desteklemektedir. Literatür incelendiğinde yapılan bazı araştırmalarda medeni durum değişkeni ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişki olmadığı tespit edilirken²⁴³, bazı araştırma sonuçları ise bulmuş olduğumuz sonucu destekler niteliktedir. Ayten evlilerin bekarlara göre dini ibadetleri yerine getirme konusunda daha istekli olduklarıyla bağlantılı olarak evlilerin daha dindar olduklarını belirtirken; Karaca çocuk eğitimiyle ilişkili olarak yani çocuklarına daha iyi bir eğitim vermek amacıyla evlilerin bekarlara göre daha dindar olduklarını ifade etmektedir.²⁴⁴ Aynı şekilde Baynal'ın yapmış olduğu araştırma sonuçları da evlilerin bekarlara göre dindarlık puanlarının yüksek olduğu yönündedir. Bunun hem ailenin ve çocukların geleceğini düşünme sonucu oluşan kaygı nedeniyle dine yönelmeleri, hem de

²⁴⁰ Gülşah Arvas, *Üniversite Öğrencilerinde Toplumsal Cinsiyet, Hegemonik Erkek Algısı ve Dindarlık İlişkisi Van ve İstanbul Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2021, s. 42; Tanrıkulu, a.g.t., s. 44.

²⁴¹ Orhan Gürsu, *Ergenlik Döneminde Psikolojik Sağlık ve Dindarlık İlişkisi*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011, s. 170; Tuba Eserler, *Yetişkinlerde Dindarlık, Şükür ve Mutluluk İlişkisi Üzerine Nicel Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2022, s. 40; Ali Ayten, *Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 119.

²⁴² Ayşenur Barak - Hasan Kaplan, "Dindarlık ve Tüketici Tarzları Arasındaki İlişki Üzerine Nicel Bir Araştırma", *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, S. 4, 2021, s.132; Ahmet Onay, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2004, s.103.

²⁴³ Ayşe Çevikbaş, *36-60 Yaşlar Arası Kadınlarda Benlik Saygısı, Sosyal Görünüş Kaygısı- Dindalık İlişkisi: Isparta Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2023, s. 52; Dağlı, a.g.t., s. 89.

²⁴⁴ Ayten, a.g.t., s. 129; Karaca, a.g.e., s. 347.

evlilikle birlikte düzenli hayata geçiş yapılması sonucu ibadetleri daha kolay yerine getirmeleri sebebiyle olabileceğini vurgulamaktadır.²⁴⁵

5.4. EĞİTİM DÜZEYİNE GÖRE DİNİ TUTUM DÜZEYLERİ

Tablo 16. Eğitim Düzeyine Göre Katılımcıların Dini Tutum Puanları Arasında ANOVA Testi

Ölçek Puanları	Grup	N	Ort.	ss	$F_{(2,464)}$	p
Dini Tutum	Lise ve altı	70	4,36	0,78	0,705	0,495
	Lisans	347	4,36	0,64		
	Lisansüstü	50	4,47	0,56		

Eğitim düzeyine göre katılımcıların dini tutum genel puanları arasında fark yoktur ($F_{(2,464)}=0.705$, $p>.05$). Eğitim düzeylerine göre katılımcıların dini tutum genel düzeyleri benzerdir. Araştırmanın sonuçları *örneklem grubunun dini tutum puanları eğitim durumuna göre farklılaşmaktadır. Buna göre eğitim düzeyi arttıkça dini tutum puanları azalmaktadır* hipotezini desteklememektedir. Literatür incelendiğinde dindarlık-eğitim durumu ilişkisinin pek çok araştırmaya konu edildiğini görmek mümkündür. Ayten’in yapmış olduğu araştırma sonucunda “hem genel dindarlık hem de ibadet/bilgi alt boyutunda, lise ile üniversite grupları arasında anlamlı fark olduğunu” ortaya koymaktadır. Yani “hem ilk ve ortaokul mezunlarının hem de üniversite mezunlarının lise mezunlarına göre dini eğilimlerin daha yüksek olduğu”²⁴⁶ söylenmektedir. Karaca ise ortaokul ve lise mezunlarının dine daha teslimiyetçi tavırla yaklaşımları sebebiyle üniversite mezunlarından daha dindar olduğu sonucuna ulaşmıştır ve bunun eğitim düzeyinin artışıyla dini şüphelerin artışı arasında bir ilişki olduğunu düşünerek vurgulamıştır.²⁴⁷ Köftegül’ün yapmış olduğu araştırma sonucuna göre ise “eğitim düzeyleri ile genel dindarlık durumları arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Yani katılımcıların eğitim düzeyleri arttıkça dindarlık düzeylerinde bir düşüş eğilimi olduğu görülmektedir”.²⁴⁸ Baynal’ın çalışmasında ise öğrenim düzeyi arttıkça dindarlık düzeyinin düştüğüne dair bulgulara ulaşılmıştır.²⁴⁹

²⁴⁵ Baynal, a.g.m., s. 214.

²⁴⁶ Ayten, a.g.t., s. 137-138.

²⁴⁷ Karaca, a.g.e., s. 348.

²⁴⁸ Özlem Köftegül, *Yetişkin Bireylerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2018, s. 164.

²⁴⁹ Baynal, a.g.m., s. 216.

5.5. GELİR DÜZEYİNE GÖRE DİNİ TUTUM DÜZEYLERİ

Tablo 17. Gelir Düzeyine Göre Katılımcıların Dini Tutum Puanları Arasında ANOVA Testi

Ölçek Puanları	Grup	N	Ort.	ss	$F_{(2,464)}$	p	Fark
Dini Tutum	Düşük ^A	80	4,13	0,76	7,383	0,001	B,C>A
	Orta ^B	307	4,40	0,63			
	Yüksek ^C	80	4,50	0,59			

Fark: LSD Çoklu karşılaştırma testi anlamlılık sonucu

Gelir düzeyine göre katılımcıların dini tutum genel puanları arasında fark elde edilmiştir ($F_{(2,464)}=7.383$, $p>.05$). Farkın hangi gelir düzeyleri arasında olduğuna göre yapılan LSD çoklu karşılaştırma analizi sonucuna göre gelir düzeyi orta ve yüksek olan katılımcılar ile gelir düzeyi düşük olan katılımcıların dini tutum genel puanları arasında anlamlı fark vardır ($p<.05$). Gelir düzeyi orta ve yüksek olan katılımcıların dini tutum genel puan ortalaması gelir düzeyi düşük olan katılımcılardan daha yüksektir. Araştırma sonucuna göre *örneklem grubunun dini tutum puanları gelir durumuna göre farklılaşmaktadır. Buna göre örneklemin gelir düzeyi arttıkça dini tutum puanları azalmaktadır* hipotezi desteklenmemektedir. Literatürde bu konuya dair çeşitli araştırma sonuçları bulunmaktadır. Köftegül'ün yapmış olduğu araştırma sonucuna bakarak örneklemin gelir düzeyleri arttıkça dindarlık düzeylerinde de anlamlı derecede bir artış olduğunu söylemek mümkündür.²⁵⁰ Kazak'ın araştırma sonucunda gelir düzeyi alt grupta olanların orta grupta olanlara göre daha düşük dindarlık düzeyine sahip oldukları görülmektedir.²⁵¹ Ercan'ın araştırmasına göre sosyoekonomik düzey grupları arasında en yüksek dindarlık puanını alan sosyoekonomik düzey grubun orta gelir düzeyi olurken, en düşük puanı alan ise yüksek sosyoekonomik düzey grup olduğu görülmüştür.²⁵² Yıldız'ın çalışmasında ise dindarlığın sosyo-ekonomik düzey ile anlamlı bir ilişkisi olmadığı fakat dindarlığın boyutlarından sadece bilgi boyutuyla anlamlı bir ilişkinin varlığından söz edilmiştir.²⁵³

Genel olarak düşük gelirli bireylerde Allah'ı hatırlama, ondan yardım isteme gibi eğilimler daha yaygın olarak görülse de günümüzde orta ve yüksek gelire sahip bireylerde

²⁵⁰ Köftegül, a.g.t., s. 168.

²⁵¹ Mehmet Kazak, *Yapay Zeka Kaygısı, Yabancılaşma ve Dindarlık İlişkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü, Denizli 2023, s. 61.

²⁵² Soner Ercan, *Sınıf Öğretmenlerinde Değerler, Dindarlık ve Stresle Başa Çıkma İlişkisi*, Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2021), s. 147.

²⁵³ Yıldız, a.g.e., s. 180.

de aynı durumla karşılaşmaktadır. Bunun sebebi ise artık insanların maddi olarak olduğu kadar manevi olarak da bir doyuma ihtiyaç duymalarıdır. Bir diğer sebep ise sahip olduklarını kaybetme kaygısını din ile yenmeye çalışmalarıdır demek mümkündür.²⁵⁴

²⁵⁴ Köftegöl, *a.g.t.*, s.171

SONUÇ

Varoluşçuluk, sorgulama yetisi yüksek olan insanın değişen dünya düzeni içerisinde özgür iradesine, sorumluluklarına ve hayatın anlamına dair arayışa girmesiyle birlikte kendini göstermiştir. İlk olarak felsefi bir akım olarak ortaya çıkan varoluşçuluk, bu konudaki psikolojik krizlerden de yola çıkarak insanın anlayış tarzındaki boşlukları doldurmak amacıyla psikoloji alanında da kendini göstermeye başlamıştır.

İnsanlar sürekli olarak kendisini keşfetmeye çalışıp yine bizzat kendisini fark eden bir varlık olması sebebiyle ve düşünmenin de bir getirisi olarak hayatları boyunca bir takım zihinsel çatışmalarla mücadele etmek durumunda kalırlar. Varoluşçu görüşte ne bastırılmış içgüdüsel çekişmeler ne de içselleştirilmiş önemli yetişkinlerle olan çatışmalar önemszenmektedir; onun yerine bireyin varoluşun getirileriyle yüzleşmesinden kaynaklanan çatışmaları üzerine durulmaktadır. Bu çatışmayı dört temel kaygı başlığı altında toplamamız mümkündür. Bunlar anlam/anlamsızlık kaygısı, ölüm kaygısı, yalnızlık kaygısı ve özgürlük kaygısı olarak incelenebilir. Bu kaygılar insanı, niçin var olduğu ve onu kimin yarattığına dair birtakım sorgulamalar içerisine itmektedir. Cevap arayışında olan ve kaygılarla baş etmeye çalışan insana dinin ciddi bir katkısı olmaktadır. Çünkü dinin aslında dünya üzerindeki bilinmezlikleri cevaplandıracak bir güce sahip olduğu düşünülmektedir. Bunu açıklayacak ve hipotezlerimizi destekleyecek sonuçlara ulaşmak amacıyla yapılan araştırmanın sonuçlarını şu şekilde özetleyebiliriz:

Çoğunluğu 21-35 (%52.6) yaş grubunun oluşturduğu katılımcıların %70.4'ü kadınlardan oluşurken %29.6'sı erkeklerden oluşmaktadır. Bu katılımcıların %56.3'ü bekar, %43.7'si ise evlidir. Ayrıca katılımcıların çoğunluk olarak %74.7 lisans eğitim düzeyine sahipken yine katılımcılar ağırlıklı olarak %65.7 orta gelir düzeyine sahiptir. Araştırmanın temelini oluşturan varoluşsal kaygı ve dini tutum genel puanları incelendiğinde katılımcıların dini tutum genel puanları arttıkça varoluşsal kaygı genel puanları düşmektedir. Ulaşılan bu sonuçlar araştırmanın temel hipotezi olan *dini tutum ve varoluşsal kaygı değişkenleri arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğu* yönündeki hipotezimizi doğrulanmaktadır.

Dini tutumun varoluşsal kaygı alt boyutları tarafından yordanmasına ilişkin yapılan analizde ölüm kaygısı, yalnızlık kaygısı ve anlamsızlık kaygısı alt boyutlarının katılımcıların dini tutum düzeyleri için negatif yönde ve anlamlı yordayıcılar olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Anlamlı olan bu alt boyut puanları içinde dini tutum düzeylerini en

çok etkileyen değişken anlamsızlık kaygısı, en az etkileyen ise ölüm kaygısı olarak elde edilmiştir. Sonuçlar incelendiğinde özgürlük kaygısı alt boyut puanlarının ise dini tutum düzeyleri için anlamlı bir yordayıcı olmadığı görölmektedir.

Bununla birlikte varoluşsal kaygı alt boyut puanları, dini tutum ve demografik değişkenler arasındaki ilişki incelendiği zaman çeşitli sonuçlar elde edildiği görölmektedir. İlk olarak yaş değişkeni ele alınacak olursa; yaşa göre örneklem grubunun varoluşsal kaygı genel puanları, yalnızlık kaygısı ve özgürlük kaygısı alt boyut puanları arasında anlamlı bir fark elde edilmiştir. Yani yaş arttıkça varoluşsal kaygı, yalnızlık ve özgürlük kaygısı azalmaktadır. Ölüm kaygısı ve anlamsızlık kaygısı alt boyut puanları arasında ise anlamlı bir fark elde edilememiştir. Buna göre *yaş arttıkça varoluşsal kaygı puanları anlamlı derecede azalmaktadır* hipotezi desteklenmektedir. Yaşla göre katılımcıların dindarlık genel puanları arasında da fark elde edilmiştir. Genel itibariyle testin sonuçlarına bakıldığında yaş grupları yükseldikçe dini tutum puanlarının arttığı görölmektedir. Yani gençlere göre yetişkin ve yaşlıların daha dindar olduğunu söylenebilir. Bu sonuç *örneklem grubunun dini tutum puanları yaşla göre farklılaşmaktadır ve buna göre de yaş yükseldikçe dini tutum puanları anlamlı derecede yükselmektedir* hipotezi, analiz sonuçlarına göre desteklenmektedir. İkinci olarak cinsiyet değişkeni ele alınmıştır. Cinsiyete göre katılımcıların varoluşsal kaygı alt boyut puanları arasında fark vardır. Araştırmanın sonucunda kadınların ölüm kaygısına ilişkin puan ortalamasının erkeklere göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak cinsiyete göre katılımcıların varoluşsal kaygı genel puanları ile yalnızlık kaygısı, özgürlük kaygısı ve anlamsızlık kaygısı alt boyut puanları arasında anlamlı fark olmadığı görölmektedir. Buna göre *kadınların varoluşsal kaygı alt boyut puanları erkeklerin puanlarına göre anlamlı derecede yüksektir* şeklindeki hipotezimiz kısmen doğrulanmaktadır. Cinsiyete göre katılımcıların dini tutum genel puanları arasında ise bir fark yoktur. Yani kadın ve erkeklerin dini tutum genel puan ortalaması benzerdir. Buna göre *örneklem grubunun dini tutum puanlarının cinsiyete göre farklılaşıp, kadınların dini tutum puanlarının erkeklerin dini tutum puanlarından anlamlı derece yüksek olduğuna* dair hipotezimiz desteklenmemektedir. Medeni durum ise üçüncü bir değişken olarak ele alınmıştır. Medeni durum ile varoluşsal kaygı genel puanları, yalnızlık kaygısı ve özgürlük kaygısı alt boyut puanları arasında fark bulunmuştur. Bekar katılımcıların varoluşsal kaygı genel puan ortalaması ile yalnızlık ve özgürlük kaygıları alt boyut puan ortalaması evli katılımcılara göre daha yüksektir. Ancak medeni duruma göre katılımcıların ölüm kaygısı

ve anlamsızlık kaygısı alt boyut puanları arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır. Buna göre *bekarların varoluşsal kaygı alt boyut puanları evlilere göre daha yüksektir* hipotezi kısmen desteklenmektedir. Ayrıca medeni duruma göre katılımcıların dini tutum genel puanları arasında fark olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre örneklem grubunun medeni durumu ile dini tutum puanları arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Yani evli katılımcıların dini tutum genel puan ortalaması bekar katılımcılardan daha yüksektir. Buna göre *evlilerin dindarlıkları bekarlara göre daha yüksektir* hipotezi desteklenmektedir. Dördüncü bir değişken olan eğitim düzeyi ve varoluşsal kaygı alt boyut puanlarına bakıldığında; eğitim düzeyine göre katılımcıların varoluşsal genel kaygı puanları, ölüm, yalnızlık ve özgürlük kaygısı alt boyut puanları arasında anlamlı bir fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ancak eğitim düzeyine göre anlamsızlık kaygısı alt boyut puanları arasında anlamlı bir fark elde edilmiştir. Yani eğitim düzeyi arttıkça anlamsızlık kaygısı alt boyut puanları düşmektedir. Buna göre *eğitim düzeyi arttıkça varoluşsal kaygı alt boyut puanları azalmaktadır* hipotezi kısmen desteklenmektedir. Ayrıca eğitim düzeyine göre katılımcıların dini tutum genel puanları arasında ise fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Eğitim düzeylerine göre katılımcıların dini tutum genel düzeyleri benzerdir. Buna göre *eğitim düzeyi arttıkça dini tutum puanları azalmaktadır* hipotezi desteklenmemektedir. Beşinci ve son değişken olan gelir düzeyine göre katılımcıların varoluşsal kaygı genel puanları ve alt boyut puanlarının karşılaştırılmasında gelir düzeyi düşük olan katılımcılar ile gelir düzeyi yüksek olan katılımcıların varoluşsal kaygı genel puanları arasında anlamlı fark vardır. Yani gelir düzeyi düşük olan katılımcıların varoluşsal kaygı genel puan ortalaması gelir düzeyi yüksek olan katılımcılardan daha yüksektir. Ayrıca gelir düzeyi düşük ve orta olan katılımcılar ile gelir düzeyi yüksek olan katılımcıların yalnızlık kaygısı alt boyut puanları arasında da anlamlı bir fark vardır. Yani gelir düzeyi düşük ve orta olan katılımcıların yalnızlık kaygısı alt boyut puan ortalaması gelir düzeyi yüksek olan katılımcılardan daha yüksektir. Ancak gelir düzeyine göre katılımcıların ölüm kaygısı, özgürlük kaygısı, anlamsızlık kaygısı alt boyut puanları arasında anlamlı bir fark yoktur. Buna göre *örneklemin gelir düzeyi arttıkça varoluşsal kaygı alt boyut puanları azalmaktadır* hipotezi kısmen desteklenmiştir. Ek olarak gelir düzeyine göre katılımcıların dini tutum genel puanları arasında anlamlı bir fark elde edilmiştir. Gelir düzeyi orta ve yüksek olan katılımcıların dini tutum genel puan ortalaması gelir düzeyi düşük olan katılımcılardan daha yüksektir. Buna göre *örneklemin gelir düzeyi arttıkça dini tutum puanları azalmaktadır* hipotezi desteklenmemektedir.

Yapılan araştırmanın sonucunda dini tutum ile genel varoluşsal kaygılar arasında negatif yönde ilişkinin çıkması genelde dinin, özelde ise dini tutumun olumlu bir etkisinin olduğu düşüncesini uyandırmaktadır. Bunun yanı sıra alt boyutlar incelendiğinde demografik değişkenlere bağlı olarak çeşitli sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Yani dini tutum ve varoluşsal kaygı alt boyutlarının her biri demografik özelliklerin her biriyle farklı şekilde etkileşim halinde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca araştırmanın sonuçlarından yola çıkarak bazı genel geçer kabullerin aslında bilimsel bir dayanağı olmadığı da görülmektedir.

Varoluşsal kaygı alt boyutlarının bir bütün olarak ele alındığı çalışmaların sınırlı olması sebebiyle bu konudaki eksikliğin farklı kültürlerde ve farklı örneklem gruplarıyla yapılacak yeni çalışmalarla kapatılabileceği düşünülmektedir. Bundan sonra yapılacak olan çalışmalarda daha detaylı bilgi edinebilmek adına örneklem grubunun yaş veya eğitim durumu gibi sınırlı demografik özelliğini ele alıp tüm varoluşsal kaygı alt boyutları ile detaylı olarak incelenmesi yerinde olacaktır. Bu şekilde belirli bir demografik değişken ile kaygıların ilişkisi ve dini tutumun bu noktada ne derece etkili olduğu incelendikten sonra bunun için neler yapılması gerektiğine dair net görüşler ortaya konabilir.

Sonuç olarak araştırmanın din psikolojisi alanında dini tutum – varoluşsal kaygılar konusunda yapılacak çalışmalara ışık tutması umulmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKARSU, Bedia. *Felsefe Terimler Sözlüğü*, 9. Baskı, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1998.
- AKINCI, Adem. “Hayata Anlam Vermede Dini Değerlerin ve Din Öğretiminin Rolü”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 3 Sayı: 9, 2005, ss. 7 - 24.
- ALLPORT, Gordon W. *Birey ve Dini*. Trc. Bilal Sambur, Elis Yayınları, Ankara, 2004.
- ALTUNSU SÖNMEZ, Özlem. “Dindarlığın Ölçülebilirliği Üzerine Geliştirilen Dinarlık Ölçekleri”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 36, 2016, ss. 557-578.
- ARSLAN, Mustafa. “Geleneksellik ve Yaşlı Dindarlığı: Taşrada Sosyal Hizmet Alamayan Yaşlıların Dindarlık Durumları Üzerine Uygulamalı Bir İnceleme”. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, C. 2, Sayı: 2, 2009, ss. 112-125.
- ARVAS, Gülşah. *Üniversite Öğrencilerinde Toplumsal Cinsiyet, Hegemonik Erkek Algısı ve Dindarlık İlişkisi Van Ve İstanbul Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2021.
- AYTEN, Ali. *Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.
- AYTEN, Ali. *Psikoloji ve Din- Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri*, 6. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2021.
- AYTEN, Ali. “Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı: Türk ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 9 Sayı: 1, 2009, ss. 85 - 108.
- BAHADIR, Abdülkerim. *Hayatın Anlam Kazanmasında Psiko-Sosyal Faktörler ve Din*. (Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1999.
- BAHADIR, Abdülkerim. *İnsanın Anlam Arayışı ve Din / Logoterapik Bir Araştırma*, 4. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2018.
- BAKIRTAŞ, Tuğba. “Varoluşçu Psikoterapi (I. D. Yalom)”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 18, Sayı: 1, 2018, ss. 645-649.
- BARAK, Ayşenur ve Hasan KAPLAN. “Dindarlık ve Tüketici Tarzları Arasındaki İlişki Üzerine Nicel Bir Araştırma”. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, Sayı: 4, 2021, ss.119 - 153.
- BAŞ, Burcu. *Kroner Yoğun Bakımda Yatan Hastaların Manevi İyilik Hali ve Ölüm Kaygısı Düzeyleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Yozgat Bozok Üniversitesi- Kırıkkale Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kırıkkale, 2022.
- BAYKUL, Yaşar ve Turgut, M. Fuat. *Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara, 2010.
- BAYNAL, Fatma. “Yetişkinlerde Dindarlık ve Ruh Sağlığı İlişkisinin Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi”, *İnsan ve Toplum Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 4, Sayı: 1, 2015, ss. 206-231.
- BUDAK, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2021.
- BULUT, Sefa, ed. *Pozitif Psikoloji*. Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.
- BÜYÜKYILDIZ, Esmâ ve Bedrettin KESGİN. “Medeni Durumları Farklı Olan Bireylerde Yalnızlık ile Başa Çıkma”, *Toplum ve Sosyal Hizmet*, C. 34, Sayı: 2, 2023, ss. 285 - 311.
- CEVİZCİ, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*, İkinci Baskı, Ekin Yayınları, Ankara, 1997.
- CEVİZCİ, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul, 2014.
- CHUİN, Chan Li. “Age, Gender, And Religiosity As Related To Death Anxiety”. *Sunway Academic Journal*, C. VI, Sayı: 5, 2019.
- COŞKUN, Seyit. “İnsansal Varoluş ve Özün Belirlenimi Olarak Yabancılaşma ve Özgürleşme”, *Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, C. 20, Sayı: 20, 2013, ss. 111-126.

- CÜCELOĞLU, Doğan. *İnsan ve Davranışı*, 39. Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2021.
- ÇAKIR, Özlem ve Ebru OĞUZ. “Lise Öğrencilerinin Yalnızlık Düzeyleri ile Akıllı Telefon Bağımlılığı Arasındaki İlişki”, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 13, Sayı: 1, 2017, ss. 418 - 429.
- ÇELİK, Gizem. “Varoluş Felsefeleri, Varoluşçu Terapi ve Sosyal Hizmet”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 19, Sayı: 3, 2017, ss. 417-439.
- ÇETİN, Özer. *Rollo May Psikolojisinde Din ve Kişilik*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2019.
- ÇEVİKBAŞ, Ayşe. *36-60 Yaşlar Arası Kadınlarda Benlik Saygısı, Sosyal Görünüş Kaygısı- Dindarlık İlişkisi: Isparta Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2023.
- ÇÜÇEN, A. Kadir. *Varoluş Filozofları*, Sentez Yayınları, İstanbul, 2015.
- DAĞLI, Emel Nuriye. *Yaşlılarda Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010.
- DEMİR, Ayhan. *Üniversite Öğrencilerinin Yalnızlık Düzeylerini Etkileyen Bazı Etmenler*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1990.
- DEMİR, Şule ve Gözde İKİZER. “Varoluşsal Kaygının Kişilik, Sağlık ve Demografik Özellikler İle İlişkisi”. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, Sayı: 4, 2020, ss. 352-368.
- DOĞAN, Mebrure. *Sabır Psikolojisi-Pozitif Psikoloji Bağlamında Bir Araştırma*, 1. Baskı, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2016.
- DOĞAN, Mebrure ve Faruk KARACA. “Covid-19 Salgın Sürecinde Aktif Çalışan Sağlık Çalışanlarında Ölüm Kaygısı ile Dini Başa Çıkma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, C. 1, Sayı: 55, 2021, ss. 327–351.
- DOĞAN, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*, Rehber Yayınları, Ankara, 1990.
- DOĞAN, Müjde. *Varoluşçulukta Din*, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2018.
- DURKHEIM, Emile. *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, Trc. Fuat Aydın, Eskiye Yayınları, Ankara, 2011.
- ERCAN, Soner. *Sınıf Öğretmenlerinde Değerler, Dindarlık ve Stresle Başa Çıkma İlişkisi*, (Doktora Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2021.
- ERNST, John M. & John T. CACIOPPO. “Lonely Hearts: Psychological Perspectives on Loneliness”. *Applied & Preventive Psychology*, C. 8, Sayı:1, 1999, ss. 1-22.
- ERSEVİM, İsmail. *Freud ve Psikanaliz’in Temel İlkeleri*, Üçüncü Basım, Assos Yayınları, İstanbul, 2005.
- ESERLER, Tuba. *Yetişkinlerde Dindarlık, Şükür ve Mutluluk İlişkisi Üzerine Nicel Bir Araştırma*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2022.
- FİDAN, Ahmet vd., *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.
- FRANKL, Viktor E. *Duyulmayan Anlam Çığı / Psikoterapi ve Hümanizm*, Trc. Selçuk Budak, 1. Basım, Totem Yayınları, İstanbul, 2018.
- FRANKL, Viktor E. *İnsanın Anlam Arayışı*, Trc. Selçuk Budak, 72. Basım, Okyanus Yayınları, İstanbul, 2020.
- FROMM, Erich. *Özgürlükten Kaçış- Faşizm, Demokrasi ve Özgürlük Üzerine*, Trc. Şemsa Yeğin, Say Yayınları, İstanbul, 2019.
- FROMM, Erich. *Psikanaliz ve Din- Freud, Jung ve Din Algısı*, Say Yayınları, İstanbul, 2021.

- FROMM, Erich. *Sahip Olmak ya da Olmak*, Trc. Aydın Arıtan, Arıtan Yayınevi, İstanbul, 2003.
- FROMM, Erich. *Toplumsal Bilinçaltının Araştırılması*, Arıtan Yayınevi, İstanbul, 1998.
- GEÇTAN, Engin. *İnsan Olmak*, Metis Yayınları, İstanbul, 2020.
- GEÇTAN, Engin. *Psikanaliz ve Sonrası*, On Birinci Basım, Metis Yayınları, İstanbul, 2005.
- GEÇTAN, Engin. *Varoluş ve Psikiyatri*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2021.
- GEÇTAN, Engin. “Varoluşçu Psikolojinin Temel İlkeleri”. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, C. 7, Sayı: 1, 1974, s.13.
- GEORGE, Darren & Paul MALLERY. *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference*, 10a Bs., Pearson, Boston, 2010.
- GLOCK, Charles Y. “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, *Din Sosyolojisi*, Drl. Yasin Aktay - M. Emin Köktaş, 4.Basım, Vadi Yayınları, İstanbul, 2017.
- GLOCK, Charles Y. “Dini Teslimiyetin Tetkiki Üzerine-Dindarlığın Boyutları”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Trc. Faruk Karaca, Sayı: 3, 2001.
- GLOCK, Charles Y. “Religion’s Influence in Contemporary Society Readings in the Sociology of Religion”, Ed. J.E., Faulkner, 1972.
- GÖKA, Erol. *Hayatın Anlamı Var mı?*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.
- GÖKA, Erol. *Hoşçakal Kayıp, Matem ve Hayatın Zorlukları*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2018.
- GÖKA, Erol. *Ölme, Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
- GÖKA, Erol. *Psikoloji, Varoluş, Maneviyat*, 1. Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul, 2021.
- GÖKA, Erol. *Varoluşun Psikiyatrisi*, Vadi Yayınları, Ankara, 2020.
- GÜRSU, Orhan. *Ergenlik Döneminde Psikolojik Sağlık ve Dindarlık İlişkisi*, (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.
- HALICI KURTULAN, Merve. “Ölüm Kaygısı, Tinsellik, Dindarlık Eğilimi ve Varoluş Kaygısı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi”, *Spiritual Psychology And Counseling*, C.1, Sayı: 2, 2016, ss. 163 - 187.
- HAMILTON, B. Malcolm *The Sociology of Religion Theoretical and Comparative Perspectives*, Second Edition, New York: Routledge, 2001.
- HEIDEGGER, Martin. *An Introduction to Metaphysics*, Trc. Ralph Manheim, Yale University Press, New Haven, 1959.
- HÖKELEKLİ, Hayati. *Din Psikolojisine Giriş*, dem Yayınları, İstanbul, 2017.
- HÖKELEKLİ, Hayati. “Dini Kişiliğin Kuruluşunda İradenin Rolü”, *Diyanet Dergisi*, C. 21, S. 2, 1985.
- HÖKELEKLİ, Hayati. *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, dem Yayınları, İstanbul, 2008.
- İbn Sina. *Ölüm Korkusundan Kurtuluş*, Trc. M.Hazmi Tura, Burhanettin Matbaası, İstanbul, 1959.
- İLK, Gülnur ve Mustafa BİLİCİ, “Viktor Frankl Örneği İle Varoluşçu Psikolojide Din ve Maneviyat”, *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, Sayı:17, 2020, ss. 45-62.
- JAMES, William. *Pragmatism and Other Writings*, Penguin Books, New York, 2000.
- JONES, James W. “Din, Sağlık ve Din Psikolojisi: Din ve Sağlık Konusunda Yapılacak Hangi Araştırmalar, Dini Anlamamıza Yardımcı Olur?”, *Bilimname*, Trc. Behlül Tokur - Güven Metin, C. XXIII, 2012, ss. 229-243.
- JUNG, Carl Gustav. *Psikoloji ve Din*, Trc. Raziye Karabey, 2. Baskı, Okyanus Yayınları, İstanbul, 2010.

- KABA, Yunus. *Huzurevinde Yaşayan Bireylerin Ölüm Kaygısı Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi (Malatya Huzurevi Örneği)*, (Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2019.
- KALOĞLU ÖZTÜRK, Zehra. *Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı*, (Uzmanlık Tezi), Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi, Adana, 2010.
- KANSU, Merve. *Benlik Saygısı ile Dini Tutumu Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017.
- KARACA, Faruk. *Din Psikolojisi*, Trabzon, 2015.
- KARACA, Faruk. “Dindarlığın Fonksiyonelliği Üzerine”, *Dini Araştırmalar*, C. 6, Sayı: 16, 2003, ss. 75-85.
- KARACA, Faruk. *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000.
- KARAKUŞ, Gonca, Zehra ÖZTÜRK ve Lut TAMAM, “Ölüm ve Ölüm Kaygısı”, *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, C. 21, Sayı: 1, Mart 2012, ss. 42-79.
- KARASHAHİN, Hakkı. “Din Sosyolojisinde Dindarlığın Ölçülmesi Problemi Üzerine Bir Araştırma”, *AÜİFD XLIX*. C.1, 2008, ss. 191-200.
- KARAYEL, Fatih. *Mevlit ile İlgili İnanç ve Tutumlar- İstanbul Avcılar Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014.
- KARL, Jaspers. *Felsefe Nedir?*, Trc. İsmet Zeki Eyüboğlu, Say Yayınları, İstanbul, 1986.
- KARSLI, Necmi. “Dindarlık ve Öfke Kontrolü İlişkisi Üzerine Tecrübi Bir Araştırma”, *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı: 50, 2012, ss. 57-70.
- KARSLI, Necmi. “Üniversite Öğrencilerinde Hayatın Anlamı ve Dindarlık İlişkisi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 48, 2020, ss. 169-201.
- KARTOPU, Saffet. “Dini Yaşayışta Hayatı Sorgulama ve Anlam Arayışı”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.2, Sayı: 3, 2013, ss. 67-90.
- KARTOPU, Saffet, Harun GEÇER ve Hızır HACIKELEŞOĞLU. “Sorumluluk Duygusu ve Dindarlık: Üniversite Öğrencileri Üzerine Ampirik Bir Araştırma”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, Sayı: 58, Ağustos 2018, ss. 465-488.
- KAYIKLIK, Hasan. “Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç-Davranış Etkileşimi”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C. 19, Sayı: 3, 2006, ss. 491-499.
- KAZAK, Mehmet. *Yapay Zeka Kaygısı, Yabancılaşma ve Dindarlık İlişkisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü, Denizli, 2023.
- KAZEL, Yasin Samet. “Orta Yetişkinlik Döneminde Sorumluluk ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Nicel Bir Araştırma”, *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, Sayı: 7, Haziran 2023, ss. 43-69.
- KIRAÇ, Ferdi. *Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı ve Psikolojik Sağlık*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.
- KIRAÇ, Ferdi. “Üniversite Öğrencilerinde Dindarlık Eğilimi ve Anlam Duygusu”, *Mukaddime*, Sayı: 7, 2013, ss. 165 - 178.
- KIZILGEÇİT, Muhammed. *Din Değerler ve Sağlık*, Ed. Hayati Hökelekli, 1. Baskı, dem Yayınları, İstanbul, 2017.
- KIZILGEÇİT, Muhammed. *Din Psikolojisinin 300’ü*, 1. Baskı, OTTO, Ankara, 2020.
- KIZILGEÇİT, Muhammed. “Yalnızlık Dindarlık İlişkisi”, *Din, Değerler ve Sağlık*, Ed. Hayati Hökelekli, 1. Baskı, ss. 517-554, dem Yayınları, İstanbul, 2017.
- KIERKEGAARD, Soren. *Kaygı Kavramı*, Trc. Vefa Taşdelen, Birinci Basım, Hece Yayınları, Ankara, 2004.
- KIERKEGAARD, Soren. *Kaygı Kavramı*, Trc. Türker Armaner, İş Bankası Yayınevi, İstanbul, 2016.
- KOÇ, Mustafa. “Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açından Bir Değerlendirme”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4 Sayı: 6, 2002, 7-20.

- KOUROU, Ourchan. *Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Öğrencilerinin Ait Olma İle Varoluşsal Kaygı Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- KÖFTEGÜL, Özlem. *Yetişkin Bireylerde Ölüm Kaygısı Ve Dindarlık*, (Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2018.
- KÖSE, Ali ve Ali AYTEN. *Din Psikolojisi*, 11.Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2020.
- KÖYLÜ, Mustafa. “Ruh Sağlığı ve Din: Batı Toplumu Açısından Bir Değerlendirme”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 23, Sayı. 23, 2007, ss. 65-92.
- KULA, Tahsin ve Müslime ERDEN. “Varoluşsal Kaygı ve Din”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 17, Sayı: 2, 2017, ss. 21-41.
- KURT, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*, 18.Baskı, Sentez Yayınları, Bursa, 2012.
- KURT, Abdurrahman. “Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, Sayı: 2, 2008, ss. 73-93.
- KURT, Müge. *Yetişkinlerde Varoluşsal Kaygının Bağlanma Stilleri ve Umutsuzluk İle Olan İlişkinin İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- LEV, Tolstoy. *Din Nedir?*, Trc. Murat Çiftkaya, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.
- LUKAS, Elisabeth. *Gesinnung und Gesundheit- Lebenskunst und Heilkunst in der Logotherapie*, Herder Spektrum, 1995.
- MANAV, Faruk. “Kaygı Kavramı”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, C. 5, Sayı: 9, 2011, ss. 201-211.
- MAY, Rollo. *Kendini Arayan İnsan*, 21. Baskı, Okyanus Yayınları, İstanbul, 2021.
- MAY, Rollo. *Özgürlük ve Kader*, 6. Baskı, Okyanus Yayınları, İstanbul, 2021.
- MAY, Rollo. *Varoluşun Keşfi*, 8. Baskı, Okyanus Yayınları, İstanbul, 2021.
- MEHMEDOĞLU, Ali Ulvi. “Din, Dindarlık ve Değerler”, *İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, Sayı: 2, 2013, ss. 173-189.
- MEVLÂNÂ, Celâleddin-i Rûmî. *Mesnevî-i Ma'nevî*, Trc. Derya Örs- Hicabi Kırlangıç, T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2015.
- OK, Üzeyir. “Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C. 8, Sayı: 2, 2011, ss. 528-549.
- ONAY, Ahmet. *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2004.
- ÖCAL, Oğuz. “Varoluşsal Sorunlar, Birey ve Yeni Hayat”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı: 28, 2010, ss. 313-324.
- ÖZER, A. Kadir. *Kaygı: Sinanma Duygusuyla Baş Edebilme*, Dördüncü Baskı, Sistem Yayınları, İstanbul, 2008.
- PALLANT, Julie. *SPSS Survival Manual: A Step by Step Guide to Data Analysis Using SPSS for Windows (Version 12)*, 2. Bs., Open University Press, New York, 2007.
- RANK, Otto. *Doğum Travması*, Trc. Sabir Yücesoy, Metis Yayınları, İstanbul, 2001.
- SARI, Murat. “The Impacts Of The Age Factor On Religiosity”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XXVII, Sayı: 2, 2017, ss. 257 - 264.
- SARTRE, Jean-Paul. *Varoluşçuluk*, Trc. Asım Bezirci, Say Yayınları, İstanbul, 2021.
- STARK, Rodney & Charles Y. GLOCK. *American Piety: The Nature of Religious Commitment*, Third Edition, Berkeley University of California Press, America, 1974.
- ŞENTÜRK, Habil ve Selahattin YAKUT. “Hayatın Anlamı ve Din”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 33, 2014, ss. 45 - 60.
- TABACHNICK, Barbara G. & Linda S. FIDELL. *Using Multivariate Statistics*, Pearson, Boston, 2013.

- TANRIKULU, İbrahim. *Dindarlık ve Evlilikte Mutluluk İlişkisi- Özvatan Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2022.
- TAYLAN, Necip. *İslâm Felsefesi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1985.
- TEPE, Filiz. *Varoluşsal Bir Sorun Olarak Ölüm Kaygısının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Biruni Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul, 2020.
- TILLICH, Paul. *Var Olmak Cesareti*, Trc. F. Cihan Dansuk, Okyanus Yayınları, İstanbul, 2014.
- TÜMER, Günay. “Çeşitli Yönleriyle Din”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 28, Sayı: 1-4, 1986, ss. 213-268.
- YAKUT, Selahattin ve Hüseyin CERTEL. “Öğretmenlerde Yalnızlık Düzeyinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *Birey ve Toplum*, C. 6, Sayı: 11, 2016, ss. 69 - 94.
- YALOM, Irvin D. *Varoluşçu Psikoterapi*. Trc. Zeliha İyidoğan Babayiğit, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999.
- YALOM, Irvin D. *Varoluşçu Psikoterapi*. Trc. Zeliha Babayiğit, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2018.
- YAPAREL, R. “Dinin Tarifi Mümkün Mü?”, *D.E.Ü.İ.F.D.*, C. IV, 1987, ss. 403-417.
- YAPAREL, R. *Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat İle Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1987.
- YAPICI, Asım. “Cinsiyete Göre Farklılaşan Dindarlık ve Kadınlarda Dinsel Yaşamın Farklı Görüntüleri”, *Dini Araştırmalar*, C. 19, Sayı: 49, 2016.
- YAPICI, Asım. “Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, Sayı: 2, 2002, ss. 75-117.
- YAPICI, Asım. “Gençlerde Dindarlığın Farklı Görüntüleri ile Yalnızlık Arasındaki İlişkiler: Çukurova Üniversitesi Örneği”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 9, S. 22, Aralık 2011, ss. 181-208.
- YAPICI, Asım. *Ruh Sağlığı ve Din - Psikososyal Uyum ve Dindarlık*, 3.Baskı, Karahan Kitapevi, Adana, 2021.
- YAPICI, Asım. “Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 2, 2012, ss. 1-34.
- YAŞAR, M. Ruhat. “Yalnızlık (Loneliness)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 17, Sayı: 1, 2007, ss. 237-260.
- YAVUZ, Kerim. “Din Psikolojisinin Araştırma Alanları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, Haziran 1982.
- YIKILMAZ, Murat. *Üniversite Öğrencilerinde Varoluşsal Kaygı: Erken Dönem Uyum Bozucu Şemalar, Kontrol Odağı ve Travma Sonrası Gelişimin Yordayıcılığı*, (Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir, 2016.
- YILDIZ, Murat. “Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma”, *Tabula Rasa - Felsefe&Teoloji*, Sayı: 1, Nisan 2001, ss. 19-42.
- YILDIZ, Murat. *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları No.31, İzmir, 2014.
- YILDIZ, Murat. “Ölüm Kaygısıyla Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Yorum”, *Düşünen Siyaset*, Sayı: 1, 1999, ss.105-119.
- YILMAZ, Sema. *Irvin D. Yalom'un Psikoterapi Yaklaşımında Varoluşsal Kaygı ve Din*. Grafiker Yayınları, Ankara, 2023.
- YINGER, J. Milton. *The Scientific Study of Religion*, The Macmillan Comp., New York, 1970.
- YOUNGER, J.B. “The Alienation of the Sufferer”, *Advanced Nursing Science*, C. 17, Sayı: 4, 1995, ss. 53-72.

YÜCEL, Nur. *Ergenlerin Akran İlişkileri ve Yalnızlık Düzeylerinde Evde İnternet Kullanımının Etkisinin İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2009.

EKLER

Ek 1: Araştırmada Kullanılan Anket Formu

Saygıdeğer Katılımcı,

Elinizdeki anket, insanın temel varoluşsal kaygıları (ölüm, yalnızlık, özgürlük, anlam) ve dindarlığı arasındaki ilişkileri belirlemek amacıyla tasarlanan akademik bir çalışma için hazırlanmıştır. Sizlerden kimlik bilgilerinizle ilgili herhangi bir veri istenmemekte olup, maddeleri kimsenin etkisi altında kalmadan özgürce işaretleyebilirsiniz. Sorulara vereceğiniz samimi cevapların çalışmanın bilimsel niteliğini doğrudan ilgilendirdiğini hatırlatır, ilgi ve iş birliğiniz için tekrar teşekkür ederiz.

Kübra Nur Kayacan

Yüksek Lisans Öğrencisi

Kişisel Bilgi Formu

(Lütfen size uygun kutucuğu işaretleyiniz.)

Yaşınız:

Cinsiyetiniz

☐ Kadın

☐ Erkek

Medeni Durumunuz

☐ Evli

☐ Bekar

Eğitim Düzeyiniz

☐ İlkokul

☐ Ortaokul

☐ Lise

☐ Lisans

☐ Yüksek Lisans/Doktor

Mesleğiniz:

Sosyoekonomik Durumunuz

☐ Düşük

☐ Ortanın altı

☐ Orta

☐ Ortanın üstü

☐ Yüksek

Ek 1 (Devam): Araştırmada Kullanılan Anket Formu

Varoluşsal Kaygı Ölçeği

Değerli katılımcı; lütfen her bir ifadeyi okuyun ve sizi yansıttığına en çok inandığınız seçeneği işaretleyin.		Beni hiç yansıtmıyor	Beni çok az yansıtmıyor	Beni orta derecede yansıtmıyor	Beni oldukça çok yansıtmıyor	Beni tamamen yansıtmıyor
1	Dünyada bir iz bırakmayı önemsiyorum.					
2	Gelecekte beni bekleyen önemli görevlerim olduğuna inanıyorum.					
3	Sebebini bilmediğim bir can sıkıntısı yaşıyorum.					
4	Kendimi, dünyaya atılmış gibi hissediyorum.					
5	Ölümümü, yaşamımın doğal bir parçası olarak görüyorum.					
6	Uğruna çaba göstermeye değer amaçlara sahibim.					
7	Yaşamımın sona erecek olmasını kabullenemiyorum.					
8	Yaşamda ilgimi çeken şeyler var.					
9	Yaşama bir şeyler katabilmeyi önemsiyorum.					
10	Kararlarımı çoğunluğun görüşüne göre belirliyorum.					
11	Yaşamımla ilgili önemli kararlar vermem gerektiğinde tutulup kalıyorum.					
12	İnsanların dünyasına dahil olamıyorum.					
13	Yapmayı planladığım şeylerin önemine inanıyorum.					
14	Yaşamımı başkalarının denetiminde yaşıyorum.					
15	Yaşam hakkında başkalarına öğretebileceğim değerli şeylerim olduğunu hissedebiliyorum.					
16	Yaşamımın sona ereceğini düşününce boşluğa düşünüyorum.					
17	Yaşamda iyi şeyler yaptığımı düşünüyorum.					
18	Yapmayı tasarladığım şeylerin doğruluğuna inanıyorum.					
19	Gerçekleştirmeyi tasarladığım şeylerin yararına inanıyorum.					
20	Yok olup gitmekten korkuyorum.					

Ek 1 (Devam): Araştırmada Kullanılan Anket Formu

21	Kendimi, diğer insanlardan soyutlanmış gibi hissediyorum.					
22	Yalnız kaldığımda huzursuzluktan kıvranıyorum.					
23	Tek başına seçim yapmanın sorumluluğundan korkuyorum.					
24	Kendimi güvende hissetmek için diğer insanların yaptıklarını yapıyorum.					
25	Ölüm düşüncesini aklımdan çıkaramıyorum.					

Ok-Dini Tutum Ölçeği

<i>Değerli katılımcı; lütfen aşağıdaki ifadeleri dikkatlice okuyunuz ve sizin durumunuza karşılık gelen, kanaatinize en uygun olan seçeneği işaretleyiniz.</i>		Hiç katılmıyorum	Az katılıyorum	Yarı yarıya katılıyorum	Çoğuna katılıyorum	Tamamına katılıyorum
1	Ezan, dua veya ayet gibi dinî okumaları dinlediğimde duygulanırım.					
2	Dini inancın insanlara yararından çok zararı olduğunu düşünüyorum.					
3	Dinî etkinliklere katıldığımda gerçekten zevk alırım.					
4	Yaşantımın dini değerlere uygun olup olmadığına dikkat ederim.					
5	İnandığım dinin gereklerini yerine getirmeye çalışırım.					
6	Dinin gereksiz olduğunu düşünüyorum.					
7	Zor zamanlarda Allah'ın bana yardım ettiğini düşünüyorum.					
8	Allah'ın bana çok yakın olduğunu hissediyorum.					

Ek 2: Etik Kurul Raporu

